

Д. 14/4300 4300/4300
Р - 89

СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

П-07
П-12

79.14 (4 Укр-454 м) / 785
С - 89

Управління культури
Сумської обласної державної адміністрації
Сумський обласний краєзнавчий музей

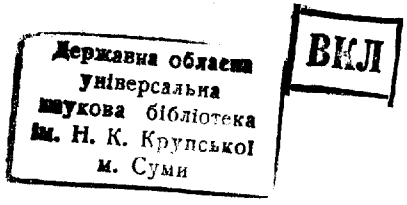
118

*Присвячується 85 – річчю
створення Сумського обласного
краєзнавчого музею
та 350-річчю заснування м. Суми*

СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

(Збірник наукових статей)

615919

Суми
«Видавництво «МакДен»,
2005

ББК 26.891(4Укр-4 Сум) 6

С89

УДК 908(477.52)

Редакційна колегія:

В.С.ТЕРЕНТЬЄВ (відповідальний редактор) – заслужений працівник культури України;

В.Б.ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ – канд. філол. наук, доцент СумДУ;

Ю.О.НІКІТІН – канд. іст. наук, доцент СДПУ;

Л.П.САПУХІНА – заслужений працівник культури України

Затверджено до друку рішенням вченої ради

Сумського обласного краєзнавчого музею

№2 від 12.04.05 р.

Фото І. Ройченка, дипломанта міжнародних фотосалонів, лауреата Міжнародної федерації художньої фотографії (FIAF) 2004 року

С89 Сумський обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення. (Науковий збірник). – Суми: «Видавництво «МакДен», 2005. – 184 с.

Збірник наукових статей «Сумський обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення» присвячений 85-річчю заснування Сумського обласного краєзнавчого музею. В ньому вміщені статті та повідомлення співробітників та краєзнавців Сумщини. Джерельною базою для більшості статей, що стосуються історії створення музею, археології, етнографії, видатних особистостей, пов'язаних з нашим краєм, стали унікальні матеріали з фондів, архіву та наукової бібліотеки музею.

Для істориків, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією Сумщини.

ББК 26.891(4Укр-4Сум) 6

©Сумський обласний краєзнавчий музей, 2005
©«Видавництво «МакДен», 2005

ВСТУП

Заснований у 1920 році як художньо-історичний, Сумський обласний краєзнавчий музей пройшов великий і складний шлях свого становлення і розвитку.

У його історії світлі часи змінювалися темними, періоди піднесення чергувалися періодами занепаду. Змінювалися його назви, але залишалась духовна традиція, що передавалася і була незримою константою, яка творила сучасний образ музею, не зважаючи на реорганізації та катаклізми другої світової війни.

Сьогодні Сумський обласний краєзнавчий музей розташований в центрі міста, на розі вул. Кірова і Червоної площі в опатному, оздобленому каріатидами будинку, спорудженому в 1885-1886 рр. для повітової земської управи.

В музеї зберігається близько 43 тисяч експонатів основного фонду. Музей має цінне зібрання архівних матеріалів. До його складу входять стовпці XVII - початку XVIII ст., оригінальні документи, що стосуються П.Полуботка, Т.Шевченка, П.Грабовського, автографи поетів Г.Державіна, В.Капніста, українських істориків П.Шафонського, О.Марковича, Ф.Уманця, родинні архіви Туманських, графів Капністів, українського етнографа П.Бартош-Литвинової, стародруки та інші рідкісні книги.

Експозиції та виставки музею розміщуються в 12-ти залах, які знайомлять з природою, історичним минулим Сумщини, її духовною і матеріальною культурою, подіями, що відбувалися тут у роки Великої Вітчизняної війни.

З 2004 р. почала здійснюватись модернізація основної експозиції музею, внаслідок чого вона набуває привабливого сучасного вигляду. Музей проводить також науково-фондову, масову освітню роботу, здійснює археологічні дослідження, займається вивченням, пропагандою та обліком пам'яток історії і культури, надає допомогу державним і громадським музеям. Вся діяльність музею спрямована на дальший розвиток краєзнавства, відродження духовної культури народу, поповнення музейного зібрання, збереження національної, історичної і культурної спадщини.

На правах відділу краєзнавчого музею з 1960 р. в Сумах в меморіальному будинку діє Будинок-музей А.П.Чехова, а в 1990 р. відкрито постійну експозицію "П.І.Чайковський і Україна", яка розмістилася в меморіальному будинку в смт. Низи Сумського району.

Сумський обласний краєзнавчий музей акумулює в собі історичну пам'ять про минувшину краю, видатні події в його історії, про славних уродженців і знаних людей, які відвідували його і залишили по собі яскравий слід. Музей має своє обличчя, свою неповторну зовнішність. Саме тут можна одержати уявлення про Сумщину, її історію і культуру.

Багато таємниць ще зберігає наша історія і кожне звернення до неї допитливих дослідників допомагає зрозуміти і збагнути її велич. Сподіваюсь, що цей збірник наукових статей з історії Сумщини стане ще одним внеском у справу виховання небайдужості до долі свого краю, міста, почуття власної гідності і гордості за найкращі надбання, створені талантом і розумом наших предків, у розвитку краєзнавства, відродження духовної культури народу, збереження національної, історичної і культурної спадщини Сумщини.

*В.С.Терентьев,
директор Сумського обласного
краєзнавчого музею,
заслужений працівник культури України.*

Л.П.Сапухіна

З ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Ідея створення музею в Сумах виникла в 1918 р. Гаряче обстоював її активний учасник революційного руху на Сумщині голова Селянської спілки Сумського повіту в 1905 р. А.П.Щербак. Наросвітою було створено комісію на чолі з місцевим педагогом П.П.Безсоновим. З поміщицьких садиб та будинків заможних верств суспільства збиралися докупи художньо-історичні цінності. Збір експонатів для майбутнього музею припинився зі вступом до Сум у серпні 1919 р. військ генерала А.І.Денікіна. Після того, як наприкінці листопада 1919 р. вони залишили місто, дещо із зібраного було безсистемно виставлено в фойє Палацу праці¹. 1 березня 1920 р. Сумський повітовий виконком призначив директором художньо-історичного музею художника, поета і громадського діяча Никанора Харитоновича Онацького, знищеного пізніше комуністичним режимом. Дехто з дослідників історії музею пропонує відлічувати його вік саме від цієї дати². Сам же Н.Х.Онацький в річному звіті про роботу музею з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня

1926 р. написав, що музей засновано в липні 1920 р.³. Саме тоді художньо-історичному музею було надано приміщення міського купецького і взаємного кредиту банку з п'ятьма кімнатами по вул. Шевченка. Сюди перевезли предмети музейного значення з Палацу праці. Н.Х.Онацький розгорнув активну діяльність по призбируванню експонатів для новостворюваного музею, який став справжнім його дітищем.

Влітку 1920 р. у Онацького з'явилась штатна помічниця – Надія Львівна Столбіна, призначена на посаду бібліотекаря. Це була вельми освічена людина, яка володіла 6-ма іноземними мовами. Згодом окрім будинку міського банку музей одержав ще й два сусідніх гарних будинки – Об'єднаного банку з 7-ма кімнатами і приватного 11-ти кімнатного. В бокових стінах цих будинків пробрили двері, внаслідок чого для експозиції утворилася довжелезна анфілада з 21-ї кімнати⁴.

Н.Х.Онацький – директор Сумського художньо-історичного музею в своєму кабінеті. 1927 р.

В Сумській газеті «Стяг праці» за 19 травня 1921 р. повідомлялося, що наступного дня музей відчиняє свої двері для відвідувачів. Але існує інший документ, який нібито ставить під сумнів газетне оголошення і свідчить про деяку затримку з відкриттям музею. Це адресований Н.Х.Онацькому лист відділу політпросвіти за 27 травня 1920 р. з попередженням, що відкриття музею буде затримано, якщо він не подасть для погодження тексти гасел, які мають бути розміщені у вестибюлі⁵. Спочатку музей працював тричі на тиждень – у п'ятницю, суботу і неділю. Умови, в яких доводилось пра-

цювати першим музейникам Сум, були дуже тяжкими. Перші роки музей не опалювався. Протягом 11-ти місяців 1922 р. не виплачувалась зарплата. Зважаючи на це, голова Сумського виконкому А.Хвиля дав вказівку видати музейним працівникам по одному пуду пшениці, одному пуду жита і по 20 фунтів гречки. На краще становище змінилося лише в 1925 р., коли почало опалюватись приміщення музею, і були виділені кошти на придбання експонатів і музейну роботу⁶.

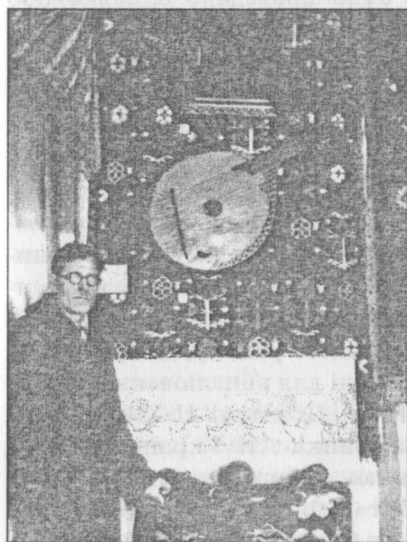
Майже 20 років музей був різнопрофільним. «Сумський музей по змісту є мистецько-історичний», – зазначав його фундатор і перший директор Н.Х.Онацький⁷. В музейному зібранні переважали мистецькі речі, значна частина яких надійшла колекційно. Матеріали історико-краєзнавчого профілю надходили як поодинокі предмети або ж невеликими групами, і все ж відразу після заснування музею вони посіли помітне місце в його зібранні. Так, річний звіт музею з 1 жовтня 1925 р. по таке ж число 1926 р. свідчить, що в музеї було 9011 одиниць зберігання, з них 2795, або близько 30-ти відсотків – історико-краєзнавчого характеру⁸. За відомостями, які наводить Н.Онацький в брошурі «Сім років існування Сумського музею», з 10279 музейних предметів 3333, або майже третину, становили експонати історичного профілю. Це були археологічні та історичні речі (2170), старовинна зброя (58), матеріали з історії цукроваріння (373), а також революційного руху і діяльності В.І.Леніна (732)⁹. Можна з впевненістю сказати, що матеріали краєзнавчого профілю були також у групі експонатів під назвою «Різні». А якщо зважити ще й на те, що експонати таких груп як «Килими, вишиванки, тканини» (тут були старшинські килими, козацькі пояси, одяг, тощо), «Художні меблі», «Художнє скло» (серед останнього було чимало гутного), «Порцеляна, фаянс, посуд» та інших можуть вважатись профільними як для художнього, так і для краєзнавчого музеїв, то відсоток експонатів історико-краєзнавчого характеру стане ще вагомішим.

Експонати про революційний рух та чимало археологічних предметів було зібрано зусиллями згадуваного вже тут А.П.Щербака. Активно займався збором етнографічних, історико-краєзнавчих, шевченківських матеріалів і сам Н.Х.Онацький. Він організовував для цього пошукові екс-

педиції, був їх незмінним учасником. Лише 1926 р. ним були організовані експедиції до Лебедина, Тростянця, сіл Славгород, Лифине, Великий Прикіл¹⁰.

У 1923, 1926 і 1929 рр. Н.Х.Онацький разом зі знаним українським археологом і мистецтвознавцем М.О.Макаренком і археологом С.С.Магурою обстежив археологічні пам'ятки біля Охтирки, Сум, взяв участь у розкопках близько 20 курганів, а в 1930 р. він організував археологічні дослідження біля Сум силами працівників музею. В 1926 р. Н.Х.Онацький склав археологічну карту Сумської округи, розпочав систематичне обстеження пам'яток культури і природи. Він виступав пристрасним борцем за збереження археологічних, історичних, архітектурних пам'яток, зокрема Покровської і Воскресенської церков у Сумах¹¹.

Відсоток матеріалів історичного профілю був вагомим не лише в музейному зібранні, а і в його експозиції. На 1 жовтня 1926 р. з 4595 представлених в ній експонатів 2049, тобто понад 42 відсотка мали історико-краєзнавчий профіль, а саме: 1219 археологічних та історичних предметів, 20 одиниць зброї, 510 – з історії революційного руху і діяльності В.І.Леніна та 300 експонатів виробничого характеру¹². В другій половині 20-х років історичні матеріали експонувалися в 7-ми з 22-х кімнат. Розділи археології, революційного руху на Сумщині та шевчен-

*Н.Х.Онацький біля стенда,
присвяченого ювілею
Т.Г.Шевченка. Суми. 1927 р.*

ківські матеріали займали по одній кімнаті, виробничий розділ і присвячена В.І.Леніну експозиція – по дві кімнати¹³.

Вже в перші роки існування музею організовувались виставки на історичні теми, зокрема «Історія книжки», «Історія друку», до шевченківських днів, 20-х роковин революції 1905-1907 рр., до роковин смерті В.І.Леніна, 200-річчя Академії Наук, виставки археологічних надходжень, революційних плакатів, а також виставки, присвячені історії Слобожанщини, декабристам, Паризькій комуні.

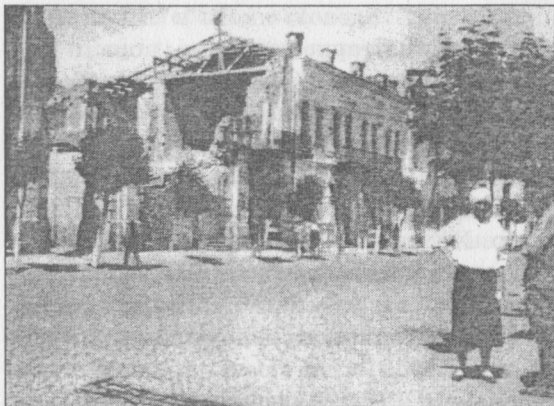
Історико-краєзнавча тематика посідала помітне місце в масовій культурно-освітній роботі. В жовтні-грудні 1925 р. проводились екскурсії з таких тем: «Археологічні дослідження на Сумщині», «Минуле Сумщини», «Селянська Спілка», «Селянський рух на Сумщині», «Революція 1905 року на Сумщині», «Повстання декабристів», «В.І.Ленін і 1905 рік» та інш. В січні-березні 1926 р. було проведено 611 екскурсій по музею, з них 320 з виробничої, 235 – історичної, 56 – з природничої тематики¹⁴. Організоване 1924 р. при музеї екскурсійне бюро обслуговувало 40 екскурсійних пунктів і провело на 1927 р. до двох тисяч екскурсій, якими було охоплено 57 тис. чоловік. За перші 7 років існування в музеї було проведено близько 600 лекцій і бесід¹⁵.

Перший директор музею Н.Х.Онацький, художник за фахом, мав широке коло інтересів, ґрунтовні краєзнавчі знання. Свідченням цього є його розвідка «Селянські рухи на Сумщині», вміщена в збірці статей і спогадів «1905 рік на Сумщині» (Суми, 1930). Працями історичного плану є брошура «Сім років існування Сумського музею», стаття «Сумський художньо-історичний музей», надрукована в збірнику «Український музей» за 1927 р., підготовлені в останньому кварталі 1926 р. статті про наслідки розкопок в с.Великий Прикіл Краснопільського району, де було знайдено кістяк мамонта, рештки печі для випалювання керамічних виробів та кахлі XVII ст. Ці статті Н.Х.Онацький подавав до археологічного збірника АН Української республіки і до музейного збірника «Укрголовнаука». Тоді ж в часописі «Культура і побут» було опубліковано його статтю «Пам'ятки культури на Сумщині»¹⁶. В останній день

1931 р. Н.Х.Онацький, над головою якого в задушливій атмосфері репресивного тоталітарного режиму почали вже збиратися хмари, залишив роботу в Сумському музеї і невдовзі переїхав до Полтави, де у вересні 1937 р. був заарештований, а в листопаді того ж року знищений.

Про діяльність музею в 30-і рр. ХХ ст. в місцевих архівах не збереглося даних. Відомо лише, що наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. партійні і радянські органи намагалися перетворити художньо-історичний музей на історичний чи краєзнавчий. Цікавою з цього погляду є інформація, що міститься в економічно-адресному довіднику на 1931 р. «Вся Україна та АМСРР», де в розділі, присвяченому науковим установам УСРР і складеному за поданням Народного Комісаріату освіти, серед музеїв України під номером 66 названо розташований по Шевченківській вулиці, 13 Сумський художньо-історичний музей, який існує з 1929 р.¹⁷ (остання дата, як свідчать наведені на попередніх сторінках цієї статті факти, не відповідає дійсності). А от в іншому розділі довідника, де йдеться про установи, організації, заклади Сум, за поданими з цього міста відомостями тут показані такі два музеї: «Музей Революції» по вул. Шевченка, 11 (завідувач В.І.Зубченко) та «Історичний музей» по вул. Шевченка, 13 (завідувач Н.Х.Онацький)¹⁸. Саме В.І.Зубченку Н.Х.Онацький передав при звільненні усі музейні цінності і справи. В Сумському художньому музеї зберігається архів Н.Х.Онацького, де серед інших матеріалів є оригінал акту про передачу музейних експонатів та інвентаря, в якому В.І.Зубченко фігурує як «внов призначений директор Сумського краєзнавчого музею»¹⁹. На наш погляд, у цьому формулюванні віддзеркалилися спроби місцевих властей репрофілювати музей на краєзнавчий. За спогадами директора художнього музею О.І.Маршали, в 1937 р. було визнано художній профіль музею і як республіканський музей 3-ї категорії підпорядковано Комітету в справах мистецтв²⁰.

З організацією в січні 1939 р. Сумської області виконком Сумської обласної Ради депутатів трудящих 15 березня 1939 р. ухвалив рішення про створення на базі колишнього Сумського художньо-історичного музею двох музейних закладів – художнього і краєзнавчого музеїв²¹. Це було

Залишки приміщення краєзнавчого музею, зруйнованого в роки Великої Вітчизняної війни. 1943 р.

офіційним закріпленням стану речей, що реально склався. А оскільки додаткового приміщення для краєзнавчого музею не було виділено, він продовжував співіснувати під одним дахом з художнім.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, на схід були евакуйовані мистецькі цінності художнього музею, а експонати краєзнавчого музею залишилися в Сумах. Восени 1941 р. в один з будинків музею влучила бомба. Все ж дещо з музейних матеріалів залишилось непошкодженим, і музейні працівники, які не евакуювалися, вжили заходів до їх збереження. Зокрема, 5 листопада 1941 р. вони знайшли під руїнами музейного будинку чудотворну ікону Корсунської Божої Матері, вилучену в період гонінь на церкву з сумського Спасо-Преображенського собору, а також інші речі²². Уцілілі експонати було перевезено до будинку по вул. Миколаївській, 16.

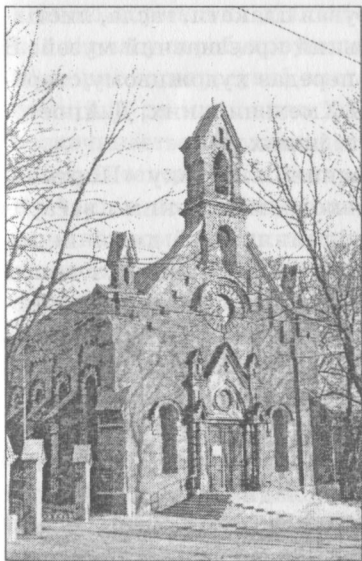
Окупаційні власті Сум, захоплених фашистами в жовтні 1941 р., дали вказівку відновити діяльність музею. Було обладнано експозицію під назвою «Українське народне мистецтво», де експонувалися гутне скло, народні вишиванки, очіпки, жіночі прикраси (дукачі, сережки), килими, кераміка. В основному ж діяльність музею звелася до експонування час від часу виставок робіт місцевих художників. Незадовго до визволення Сум бургомістр міста видав наказ про поживлення роботи музею, зокрема про створення повноцінного краєзнавчого відділу. Але справа обмежилась

організацією виставки колекції чучел місцевої фауни. При відступі фашисти пограбували музей і спалили будинок, де він містився.

Збереглося небагато предметів музейного значення²³. Переважно це були археологічні та остеологічні матеріали, монети, різноманітні розрізнені предмети. Серед археологічних матеріалів був один з найцінніших і по сьогоднішній день експонатів музею – слов'янське рало VII-IX ст. з торфовища поблизу с. Токарі Сумського району. Воно привернуло до себе увагу багатьох знаних дослідників, котрі по-різному атрибутували та датували його. Старовинному сільськогосподарському знаряддю праці відведено почесне місце на сторінках археологічної літератури. Втім, більшість зібраних на згарищі матеріалів знаходилась не в кращому стані, до того ж зникла вся документація, що стосувалася їх. Безпаспортні речі значною мірою втратили свою наукову цінність і могли використовуватись лише як типологічні матеріали.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Сумський міськвиконком у 1945 р. – за одними джерелами 15 серпня, за іншими вересня – ухвалив рішення №457 про передачу краєзнавчому музею будинку костелу,²⁴ який вимагав

ремонту. Приміщення спочатку зовсім не опалювалось, а потім опалювалось дуже погано. Вельми скрутно було з експонатами. Тож понад два роки двері музею залишались зачиненими для відвідувачів.

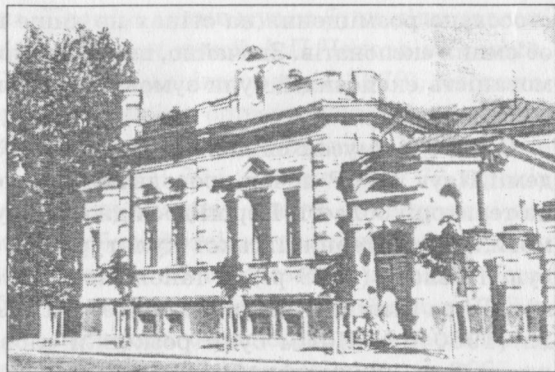

Сумський костел, в якому з 1945 по 1953 р. розміщувався краєзнавчий музей

Колектив відновленого музею, що спочатку складався з директора та наукового працівника, спрямував свої зусилля на збір експонатів. Їх реєстрацію в шкільних зошитах розпочали з квітня 1946 р. Ці записи в грудні 1947 р. було перенесено до першої в музеї книги надходжень, видрукованої за встановленою Міністерством культури формою. За перші 10 років роботи музею до цієї книги було записано понад 9 тисяч найрізноманітніших одиниць зберігання, які нерідко мали неабияку цінність, але здебільшого носили допоміжний характер (фотокопії, макети, схеми, діаграми, портрети вождів та інші матеріали, виготовлені художниками на замовлення музею). Джерелами надходжень були приватні особи, які дарували або продавали музею різноманітні речі, підприємства, колгоспи, інші музеї, фонди яких не так постраждали під час війни. Козацькі люльки, чимало нумізматичних і археологічних матеріалів, старовинних документів, тощо за безцінь продав музею відомий краєзнавець, фольклорист, етнограф і літературознавець І.С.Абрамов, який, зазнавши репресій з боку комуністичного режиму, вів нужденне життя. У 1955-1956 рр. Сумський художній музей передав краєзнавчому старовинну зброю, монети, знаки урядових осіб пореформеного періоду. Роменський краєзнавчий музей подарував плакати, гасла, листівки. Дечим поділився Путивльський краєзнавчий музей. В свою чергу краєзнавчий музей передав художньому старовинні портрети гетьманів Б. і Ю.Хмельницьких, Д.Апостола, К.Розумовського, І.Мазепи та інших осіб.

В 1947 р. в музеї було обладнано виставку «Партизани України в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками». 14 вересня музей відчинив свої двері перед відвідувачами, яких до кінця 1947 р. побувало тут понад 9 тисяч²⁵. У 1948 р. в музеї було побудовано кілька виставок, створених на догоду ідеологічним вимогам, зокрема «За нове піднесення сільського господарства», «За високу продуктивність тваринництва», «Відродження міст-героїв»²⁶, тощо. 1949 і майже весь 1950 р., за винятком 45 днів, музей був зачинений. Відкрився він лише наприкінці лютого 1951 р., коли в ньому було обладнано досить бідний відділ природи та «відділ» радянського суспільства, в якому експонувалися лише матеріали про розвиток сільсько-

*Будинок
на розі
вул.Петропав-
лівської
і Червоної
площі,
в якому з 1953
по 1972 р.
знаходився
краєзнавчий
музей*

го господарства області²⁷.

В 1953 р. музею було надано нове приміщення в центрі міста на розі теперішньої Петропавлівської вулиці і Червоної площі, на місці якого в 70-і рр. було збудовано харчовий комплекс «Театральний». Новий будинок мав 9 експозиційних залів загальною площею 355 кв.м. Тут протягом 1954-1956 рр. було обладнано експозиції відділів природи, історії дореволюційного періоду та радянського суспільства²⁸. Саме з цього часу відновлюється перервана війною нормальна діяльність музею, створюються нові та час від часу перебудовуються експозиції, обладнуються стаціонарні та пересувні виставки, проводяться екскурсійна, лекційна та інші види масової науково-освітньої роботи, розпочинається науково-дослідна, публікаторська діяльність, більш інтенсивно і цілеспрямовано ведеться комплектування фондів, налагоджується їх облік, надається допомога музеям на громадських засадах, здійснюється облік, пропаганда та охорона історико-культурних пам'яток.

В 1957 р. було створено нову експозицію відділу історії радянського суспільства. Докорінної перебудови експозиція музею зазнала в 60-і рр.: в 1963 р. реекспоновано відділ історії радянського суспільства, в 1964 р. здійснено реекспозицію дореволюційного відділу, в 1967 – 1968 рр. побудовано нову експозицію відділу історії радянського суспільства²⁹. До названих експозицій було введено велику кількість нових оригінальних матеріалів. При обладнанні експозицій вперше в музейній практиці області було за-

стосовано розміщення на стінах не лише площинних, а й об'ємних експонатів. Звичайно, що структура та ідейна спрямованість експозицій були зумовлені ідеологічними вимогами того часу.

З 1958 р. музей спільно з Інститутом археології Академії Наук УРСР почав проводити археологічні розкопки на території області. Перші дослідження були здійснені на могильнику черняхівської культури IV ст. в Сумах по вул. Павлова (1958 р.), а також на території літописних міст Вира (нинішнє Білопілля, 1958-1959 рр.) та Путивля (1960 р.). Потім були розкопки слов'янського поселення біля с.Волинцеве Путивльського району (60-і рр.) та могильника черняхівської культури в с. Успенка Буринського району, які почалися 1968 р. і тривали кілька польових сезонів.

Помітною подією в культурному житті області стало відкриття в січні 1960 р. експозиції Будинку-музею А.П.Чехова як відділу краєзнавчого музею.

В 1963 р. музеєм був виданий перший путівник по Сумах, підготовлені за участю тодішнього директора музею Г.С.Долгіна путівник-довідник «Сумщина», фотоальбом «Суми», а в 1967 р. – путівник-довідник «Знайомтесь: Сумщина», путівник «По визначних

В Сумському краєзнавчому музеї. 1964 р.

місцях Сумщини». Працівниками музею були підготовлені тексти путівників «Будинок-музей А.П.Чехова в Сумах», «Народні музеї Сумщини» (у співавторстві, 1970), історико-краєзнавчого нарису «Суми» (у співавторстві), фотонарису «Путівль» (1974) та інші, які побачили світ у Харківському видавництві «Прапор». В 60-і – на початку 70-х років працівники музею брали активну участь у написанні нарисів, розробці карт, доборі фотоілюстративного матеріалу для тому «Сумська область» з багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР», перше видання якого вийшло в 1973 р.

У 1957, 1962 рр. проведено обласні наради краєзнавців, у 1964 р. – обласну краєзнавчу конференцію, в 1965 та 1966 рр. – наукові конференції юних краєзнавців³⁰.

З середини 50-х рр. ХХ ст. значно поживилась масова науково-освітня робота. Якщо в другій половині 50-х рр. музей щороку пересічно відвідувало до 60 тис. чоловік, то в наступне десятиріччя в окремі роки, зокрема в 1960, 1965, 1966, 1968, число відвідувачів сягало 90-100 тис. чоловік³¹. По експозиції музею проводились оглядові та тематичні екскурсії, працівниками музею читалися лекції, організовувались найрізноманітніші масові заходи. Діяли шкільні краєзнавчі гуртки. Велику роботу проводив організований при музеї Клуб бойової слави, членами якого були Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, ветерани Великої Вітчизняної війни.

Надавалась допомога в переобладнанні експозицій музею партизанської слави в Спадчанському лісі до ювілейних дат, а також у створенні нових музеїв на громадських засадах, зокрема музеїв П.А.Грабовського в с. Грабовське Краснопільського району (1964), П.І.Чайковського в с. Низи Сумського району (1965), музею трудової слави в с. Токарі-Бережки Лебединського району (1966) та багатьох інших.

З 1964 р. розгорнулась широка робота по обліку, вивченню і пропаганді пам'яток археології, історії та мистецтва.

У 1972 р. музею було передано зведений в 1885-1886 рр. будинок колишньої земської управи по вул. Кірова, 2 – один з найкрасивіших у місті. Цей будинок є пам'яткою історії та архітектури. В 1973-1974 рр. він був капітально відремонтований, реконструйований і пристосований під музей. У травні 1975 р. тут урочисто було відкри-

то експозицію трьох відділів: природи, історії дожовтневого періоду та історії радянського суспільства. Останньому відділу відповідно до ідеологічних настанов того часу приділялася основна увага, і його експозиція постійно перебудовувалась і доповнювалася новими матеріалами.

Масштабною виставкою по періоду жовтневого перевороту і громадянської війни (1987) музеєм було зроблено першу спробу показати істинну, а не сфальшовану історію і продемонструвати експонати, які раніше неможливо було виставляти для огляду. Згодом на місці цієї виставки було розгорнуто виставку, яка на місцевих матеріалах розповідала про жахливий тоталітарний режим, який майже 70 років панував у країні. В музеї експонувалися також стаціонарні виставки, зокрема «Гетьман П.Полуботок і його спадщина» (1991), «120-річчя від дня народження Н.Х.Онацького» (1995), «110 років від дня народження Г.І.Нарбута» (1996), «120 років від дня народження О.Олеся» і «130 років товариства «Просвіта» (1998), «200 років з часу видання «Слова о полку Ігоревім» (2000) та багато інших. Музей брав участь у виставці «Готи» в Мілані (1994), куди було направлено 90 предметів з розкопок могильника черняхівської культури (III-IV ст.) в с. Сад Сумського району.

В 1990 р. відкрито постійну експозицію «П.І.Чайковський і Україна», яка розмістилася у меморіальному будинку в смт. Низи Сумського району.

В 1992 р. музей одержав в оренду збудований 1901 р. будинок по вул. Жовтнева, 2. Тут розгорнуто експозиції масштабних стаціонарних виставок «Слов'янські старожитності Сумщини» (1993) та «XX століття починається: Суми і сумчани на зламі віків» (2001).

На 1 січня 2005 р. в музеї зберігалось 42,6 тис. одиниць основного фонду. Це археологічні, нумізматичні, етнографічні, палеонтологічні колекції, цінні історичні документи, рідкісні видання книг, плакати, листівки, зброя, прапори, меморіальні речі, посуд, меблі, тощо. Цінними експонатами є знайдені на території області срібні візантійські вази IV-V ст. роботи константинопольських майстрів (на одній з них зображено сцени з «Іліади» Гомера); козацька зброя, порохівниці, каламарі XVII ст.; гутне скло XVIII ст.; цехові прапори, кролевецькі рушники, волокитинський фарфор

915949

XIX ст., срібні та бронзові монети XVII-XIX ст. та багато інших цінних предметів. Музей має оригінальні документи, що стосуються П. Полуботка, Т. Шевченка, П. Грабовського, автографи поетів Г. Р. Державіна, В. В. Капніста, українських істориків П. Шафонського, О. Марковича, Ф. Уманця, родинні архіви Туманських, Капністів, українського етнографа П. Я. Бартош-Литвинової. Заслужують на увагу портрети гетьмана Б. Хмельницького, генерального писаря, потім судді В. Л. Кочубея, цукрозаводчика і мецената А. Я. Терещенка; акварелі Л. Й. Премацці з зображенням інтер'єрів будинку Кочубеїв в с. Ярославець теперішнього Глухівського району; барельєфні портрети членів Кочубеевської родини роботи скульптора П. П. Забілло. Велику цінність мають стародруки, зокрема «Беседи Иоанна Златоуста на деяния апостольские» (1624), «Ключ разумения» І. Галятівського (1659) та інші рідкісні книги. Численні матеріали стосуються розвитку промисловості, життя, побуту населення краю за капіталістичної доби, стану освіти і культури у цей період. Музей має велику колекцію матеріалів про участь населення Сумщини в подіях Великої Вітчизняної війни. Чимало експонатів пов'язано з діяльністю діячів культури, літератури, мистецтва – уродженців Сумщини, зокрема, Г. Нарбута, І. Кавалерідзе, М. Лисенка, О. Олеся, О. Вишні, П. Воронька, А. Мокренка, Ю. Шапоріна та інших.

Експозиції музею знайомлять з природою, історичним минулим Сумщини, подіями, що відбувалися тут у роки Великої Вітчизняної війни. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. створено нові тематичні експозиції, розміщені в окремих залах, зокрема «Визволення Сумщини від німецько-фашистських загарбників», «Матеріальна культура і побут селян, традиційні народні ремесла Сумщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.», «Т. Г. Шевченко і Сумщина» та інші; розгорнуто відкритий показ фондів, де представлено виключно речові експонати – предмети поміщицького побуту та етнографічні матеріали. В 2004-2005 рр. здійснено реекспозицію відділів природи, історичного минулого краю, а також обладнано виставки на честь 65-річчя утворення Сумської області, Помаранчевої революції та інші.

Музей проводить свої наукові конференції, бере участь у конференціях інших наукових закладів і установ, як в Су-

мах і містах Сумської області (Ромни, Білопілля, Путівль, Конотоп та інш.), так і поза її межами (Чернігів, Харків, Львів, Батурин, Полтава, Ялта, Таганрог, тощо). Видаються матеріали конференцій, краєзнавча література, зокрема «Тарас Шевченко на Сумщині», «А.П.Чехов на Сумщині» (1994), «Суми» (1996), «Лебединское лето Сергія Рахманінова» (1988), «200 років першодруку «Слова о полку Ігоревім», «Навчальні заклади дореволюційних Сум» (2000) та ін. Працівники музею брали участь у написанні текстів для історико-архітектурного альбому «Суми: вулицями старого міста» (2003), підготували ряд статей для наукового часопису «Сумська старовина», також чимало статей для Зводу пам'яток історії та культури України.

Музей систематично бере участь в археологічних дослідженнях на території краю. Його науковці працювали самостійно або в складі експедицій Глухівської (1992), Лівобережної слов'яноруської (1993), скіфської (1995), Конотопської (1997, 1998), Роменської (1999), Кролевецької (2000), Шосткинської (2001-2002), Охоронної археологічної служби Інституту археології НАН України (Суми, 2003; Андріяшівка, Миколаївка Роменського району, 2004).

Музей проводить також науково-фондову, масову освітню роботу, забезпечує облік та вивчення пам'яток історії і культури, надає допомогу державним і громадським музеям. Вся діяльність музею спрямована на дальший розвиток краєзнавства, відродження духовної культури народу, поповнення музейного зібрання, збереження національної спадщини, виховання патріотизму, вивчення, пропаганду і охорону історико-культурних пам'яток Сумщини.

Література:

1. Онацький Н. Сумський художньо-історичний музей // Український музей. – К., 1927. – вип. 1. – Окремий відбиток. – С.1; Побожій С. Початок // Червоний промінь. – 1990. – 28 квітня.
2. Ареф'єва Г. До питання визначення дати заснування музею. Художній музей: Минуле та сучасність // Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького. – Суми, 2001. – С. 17.
3. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). – ф.Р-33, оп. 1, спр. 27, арк. 34.

4. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. – Суми, 1927. – С. 6.; Побожій С. Назв. стаття.
5. Ареф'єва Н. Назв. стаття – С. 16.
6. Онацький Н. Сумський художньо-історичний музей. – С. 1.
7. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. – С. 7; він же. Сумський художньо-історичний музей. – С. 2.
8. ДАСО, ф.Р-33, оп. 1, спр. 27, арк. 35.
9. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. – С. 7.
10. ДАСО, ф.Р-33, оп. 1, спр. 27, арк. 10 звор., 35 звор., 47.
11. Граб В.І. Шлях у безсмертя (Н.Х.Онацький) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 251-254; Ткаченко Б. Никанор Воскреслий // Україна. – 1988. – № 35. – С. 12; Н.Х.Онацький. Каталог / Укладач і упорядник Н.С.Юрченко. – Суми, 1995. – С. 5; ДАСО, ф.Р-33, оп. 1, спр. 27, арк. 35 звор.
12. ДАСО, ф.Р-33, оп. 1, спр. 27, арк. 35.
13. Онацький Н. Сумський музей / Рукопис з архіву Сумського художнього музею.
14. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. – С. 13-14, ДАСО, ф.Р-33, оп. 1, спр. 27, арк. 10, 39.
15. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. – С. 13, 15.
16. ДАСО, ф.Р-33, оп. 1, спр. 27, арк. 47 звор.
17. Вся Україна та АМСРР: економічно-адресовий довідник. – Одеса, 1931. – С.14.
18. Там само, С. 595.
19. Ареф'єва Г.В., Дужа Г.М., Федевич Л.К. Сумський обласний музей імені Никанора Онацького // Культура. Історія. Традиції // Науково-популярний журнал. Спецвипуск «Музеї України». – 2005. – №7. – Музеї Сумської області. – С. 17.
20. Там само. С. 16.
21. ДАСО, ф.Р-3547, оп. 1, спр. 28, арк. 2.
22. Сумський вісник. – 23 листопада 1941. – № 11.
23. ДАСО, ф.Р-3397, оп.1, спр. 1, арк. 1-27.
24. Там само, ф.Р-3547, оп. 1, спр. 5, арк. 2; спр. 6, арк. 10, 13; спр. 7, арк. 17.
25. Там само, спр. 6, арк. 14; спр. 7, арк. 8, 11.
26. Там само, спр. 7, арк. 19.
27. Там само, спр. 6, арк. 16; спр. 17, арк. 1; спр. 28, арк. 4.
28. Там само, спр. 60, арк. 7; спр. 68, арк. 1.
29. Там само, спр. 68, арк. 1; спр. 121, арк. 1; спр. 128, арк. 1; спр. 169, арк. 1.
30. Там само, спр. 66, арк. 1; спр. 68, арк. 6; спр. 113, арк. 1; спр. 128, арк. 6; спр. 136, арк. 4-5; спр. 143, арк. 4.
31. Там само, спр. 60, арк. 1; спр. 68, арк. 1; спр. 100, арк. 1; спр. 136, арк. 2; спр. 143, арк. 1; спр. 169, арк. 2.

Т. П. Кулик

РУКОПИСНА КНИГА ІЗ СПИСКОМ «ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ» – ДОКУМЕНТА XVI СТОЛІТТЯ

Бксонат, про який йдеться, з великою долею достовірності можна назвати конволютом (від лат. *Convolutus* – згорнутий, сплетений).

Конволют – збірник, складений з різних самостійних видань або рукописів і переплетений в єдиний том [1, с. 284].

Цей збірник має вигляд товстої рукописної книги (облікові номери: КП 34242, Д-6405). Палітурка книги тверда, масивна, обтягнута коричневою шкірою. Палітурки мають по дві дротяні петлі, якими колись був скріплений книжковий блок. На зовнішній поверхні книги є тиснений несиметричний орнамент із ліній та маленьких чотирикутників. На верхній кришці тисненням із чотирикутників виконані літери «ПГ». Аркуші в блок скріплені за допомогою льняних ниток.

Папір у книзі від білувато-блакитного до блакитного. Аркуші за структурою паперу є тонкими, є більш грубими та досить щільними. Папір виго-

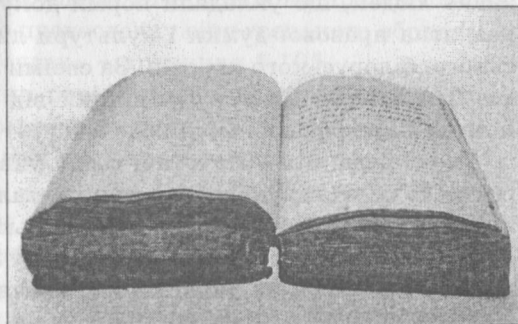
товлений на різних паперових фабриках, що підтверджується кількома видами водяних знаків. Нумерація аркушів цифрова; кожна частина збірника має свою нумерацію. Беручи до уваги написи водяних знаків, рукописну книгу-збірник можна датувати не раніше 1803 року.

Офіційна назва книги невідома – вирваний титульний аркуш. Лише на 1-й сторінці вгорі – пізній напис фіолетовим олівцем «Статут Литовськ» та цифрові позначки. Слово «Статут» також зустрічаємо на аркуші 497 внизу та на інших сторінках.

Пам'ятки писемності безсумнівно і красномовно свідчать, як далеко пішло вперед суспільство, порівнюючи з попереднім часом. Ця теза дійсна і для нашого музейного документа.

А починалось все в XII столітті, коли литовські роз'єднані племена об'єднались, щоб захищатись від навколишніх ворожих племен. Згодом утворилась держава – велике князівство Литовське, яке повело політику експансії – розширення кордонів і захоплення нових територій руських земель. У 1350-х роках Литовському князівству піддалися землі Смоленська, Глинська, Чернігівська, Сіверська. У 1360-х роках під Литвою опинились Київщина і Переяславщина [2, с. 310]. Наприкінці правління великого литовського князя Ольгерда у складі князівства Литовського було вже 9/10 білоруського та українського населення [2, с. 312], яке увійшло до цього князівства здебільшого шляхом мирних договорів.

*«Литовський
статут» –
збірник законів
феодалного
права XVI ст.
Рукописний
список,
XVIII ст.*

На українських землях за Ольгерда залишались старі звичні віра і закони, як церковні, так і громадські. Православ'я продовжувало залишатись релігією місцевого населення, тобто значно переважаючої, статистично і територіально, складової частини цієї держави [3, с. 144-145]. Православні користувались всією повнотою прав нарівні з католиками.

На литовсько-руських землях панувало старе «руське» – українське право, тобто звичаєве право. Великі князі литовські, проголосивши принцип: «Старовини не рухати, новини не заводити», тим самим лише підтвердили українським землям звичаєве право [2, с. 406], яке діяло до кінця XV ст.

«Звичаї», різні за різних правителів, прийшов час систематизувати, звести воедино. Взагалі, збірники законів, в тому числі і «Литовський Статут», з'являлись внаслідок потреби уніфікувати діючі закони для вживання в судах.

«Литовський статут» виник тоді, коли дрібна шляхта стала вимагати єдиних прав з магнатами. На ці вимоги Сигізмунд I в 1522 звелів декретом укласти загальнозобов'язуюче право. Так з'явився в 1529 «Литовський Статут», яким було зрівняно в правах всю шляхту, а «звичаєве право» замінене єдиним писаним законом. «Статут» укладався у трьох редакціях 1529, 1568 та 1589 років. В ньому з кожною редакцією збільшуються права шляхетних верств населення та обмежуються права селян. Третя редакція (1589) вже є чисто шляхетським кодексом [2, с. 409].

«Литовський Статут» охоплює широку царину правових дій. Документ свідчить про високий рівень юридичних знань людей, що укладали норми документа. Це видатна пам'ятка правової думки і культури литовського, українського, білоруського народів. За своїми правовими якостями Литовський Статут був вищий від багатьох сучасних йому західноєвропейських кодексів.

Третя редакція «Статута», після ухвали її у 1588 р. на сеймі, була вже друкованою: надрукували її у Вільні, в друкарні Мамоничів. У 1589 р. «Литовський Статут» набрав обов'язкової сили [2, с. 410]. Він діяв у Литовсько-Руській державі, а також на українських землях, що відійшли до Польщі.

Дослідженню цього документа присвячена велика кількість літератури. Сучасна наука дійшла думки, що мова, якою написані всі три редакції «Статута» – давньобілоруська [3, с. 442]. Така думка висловлена дослідником Н.Яковенко у коментарі-примітках до вже згадуваної книги О.Я.Єфименко. В коментарі до книги М.Аркаса [4, с. 99, 387] з цього питання є така думка: «Статут князівства Литовського написаний мовою, успадкованою ще від Київської Русі, так званою руською мовою у білоруському її варіанті». Вчена і автор двотомника з історії України Н.Полонська-Василенко пише, що мова всіх трьох редакцій «Статуту» українсько-руська. [2, с. 410].

Рукописний варіант списка «Статуту...» у музейній рукописній книзі-конволюті займає аркуші від 1-го до 497-го. Написаний рукою переписувача-професіонала. Мова документа російська, літературно-ділова.

«Статут...» регламентує, характеризує питання юридичного, державницького, військового, судового, господарського, родинного, майнового, морально-етичного змісту. Складається з 14-ти розділів. Кожний розділ має різну кількість частин – артикулів. На кожній сторінці книги відкреслені лінійні рамки, текст – тільки у рамках. Іноді за рамками зустрічаються невеликі скорочені написи.

Зберігаючи мову оригіналу, подаємо перелік розділів «Статуту».

- I. «О персоне нашей государевой» – артикули 1-35.
- II. «О службе воинской» – артикули 1-27.
- III. «О вольностях шляхетских и о расширении великого княжения литовского» – артикули 1-51. В цьому розділі на аркуші 55 говориться як про католицьку, так і про православну віру грецького обряду.
- IV. «О судиях и судах» – артикули 1-105.
- V. «О определении посага или приданого по вене или даре брачном» – артикули 1-22.
- VI. «О опекунах или душеприкажестве» – артикули 1-15.
- VII. «О записях и продажах» – артикули 1-31.
- VIII. «О тестаментях или духовных записях» – артикули 1-9.
- IX. «О подкоморных или межовщиках в провинциях и о

правах земляних, о рубежах и о межах» – артикули 1-32.

X. «О лесах, о ловлях, о дереве бортном, о озерах и сенокосах» – артикули 1-18.

XI. «О гвалтах или насилиях, побоях и головщинах шляхетских, т.е. о платеже за голову шляхетскую» – артикули 1-68.

XII. «О головщинах или платежах за голову убитого, и о навязках или награждениях за бесчестие и увечье людей простой породы, и о людях и служителях, каковые от господ своих уходят, також-де и о служителях приказных» – артикули 1-24.

У цьому розділі чітко прослідковується класова нерівність. Наприклад, якщо шляхтич уб'є просту людину, то щоб покарати його по суду, треба зібрати заяви 6-ти свідків – 3-х шляхетних і 3-х простих. А це майже неможливо, бо жодний шляхетний пан не свідчив проти шляхетного. За добрі вчинки, обумовлені розділами, винагорода шляхетним значно більша, ніж простим людям. У 5-му артикулі зустрічаємо перелік різних майстрових людей та невисоку суму компенсації за їх убивство шляхетним паном.

XIII. «О грабежах и о навязках, или о награждениях за грабеж» – артикули 1-14.

XIV. «О воровстве всякого звания людей» – артикули 1-37.

Норми законів «Литовського статуту», прийняті у першій третині XVI століття, діяли на українських землях два з половиною століття. На Лівобережній Україні вони скасовані в 1781 р.

Наступним за списком «Статуту...» є список тексту ще одного документа Литовської держави під назвою: «Трибунал: то есть Главный суд обывателям Великого княжения Литовского, на Сейме варшавском данный года 1581-го по милости и привелею священнейшаго королевского величества». Цей розділ має титульний аркуш та 37 аркушів тексту. Закінчується текст резюме: для чого, з якою метою документ було розроблено. Ця частина збірки написана на папері блакитного кольору. Аркуші з лінійними рамками, в яких вміщений текст. Є скорочені записи на полях.

Інші документи, зібрані в цьому конволюті, відносяться до більш пізнього часу і стосуються вони українських земель у складі Російської імперії.

Наступна частина рукописної книги має назву «Процесс кратный приказный, выданный при резиденции Гетманской 1734 года». Вона складається з титульного аркуша та 12 аркушів з текстом. На початку є посилання на грамоту покійного імператора Петра I, підписану графом Головніним та адресовану гетьману І.Скоропадському, про необхідність організації при гетьмані особливої канцелярії, про особливості її діяльності і ведення обліку документів: йдеться про організацію Генеральної військової Малоросійської канцелярії. Далі в тексті цієї частини регламентується діяльність полкових, магістратських та сотенних канцелярій.

Ще один розділ рукописної книги називається: «Суд и разправа в полезное употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750 октоврия 18». Він складається з 7-ми частин і вступу. У вступі знаходимо посилання на те, що розділ був складений із врахуванням норм і законів «Литовського статуту». Тут є короткий історичний огляд судочинства Малоросії за попередні 100 років від 1654 (7162) року; згадані імена гетьманів Б.Хмельницького, І.Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепи, графа К.Розумовського. Розділ вміщений на 68 аркушах блакитного паперу. В пункті 3 четвертої частини «О апелляции» на аркушах 24-27 розписані правила діяльності Генерального малоросійського суду. Тут зустрічаємо назви міст: Батурин та Глухів; знаходимо розподіл Малоросії на 10 малоросійських полків, вказано час дії Генерального суду у кожному з полків (по суті, це адміністративний поділ території при правлінні Єлизавети). Сьома частина розділу з назвою «Эксерпт з прав малоросійских» написана на 4 роки пізніше – у 1755 р., «14 генваря». Вона складається з 15 пунктів, в яких записані положення, що стосуються переважно майнових прав.

Останній великий розділ цієї рукописної книги на титульному аркуші має назву «О процессах», яка нижче уточнюється: «Краткое изображение процессов судебных тяжб».

Розділ – у трьох частинах, кожна з яких розподілена на глави. Текст написаний на 24 аркушах блакитного паперу. В частинах цього документу висвітлені юридичні питання законодавства.

Взагалі, у цій рукописній книзі-збірнику всього 640 аркушів з текстом та 8 аркушів титульних і чистих. На книжковому обрізі видно папір різних відтінків блакитного і сірого кольорів. Аркуші розліняні вертикальними водяними лініями. У збірці основні водяні знаки буквенні, цифрові та зображувального характеру. Перший водяний знак такий: на лівому боці аркуша літери «ЯМВСЯ», на правому боці герб Ярославля (тип 8 за визначенням С.Клепикова) [5, с. 61, 83]. Герб: у овалі із трьох ліній фігура ведмеда, вліво, із довгим держаклом-топорищем на плечі. Овал вгорі увінчаний короною, з боків обрамлений вінком з лаврового листя. Кінці вінка внизу з'єднані круглим елементом. Літери на лівому боці аркуша розшифровуються: «Ярославская мануфактура внуков Саввы Яковлева». На окремих аркушах з цим знаком є дати «18-00», «18-01», в яких по дві цифри розміщено ліворуч-праворуч. Вказаний знак на аркушах від 1-го до 120-го, від 265-го до 445-го.

На блакитно-сіруватих аркушах, починаючи з 446-го, інший водяний знак: на лівій половині аркуша, вгорі, дата «1802», внизу – літери «МБФАГ», які слід читати – «Медынская бумажная фабрика Афанасия Гончарова» [5, с. 31, 80]. На правому боці аркуша – дата «1802» та герб Гончарових: щит розділений надвое, в верхній частині – шестикінцева зірка, в нижній – жезл (кинджал). Над щитом – зображення лицарської (?) півфігури у обладунку. Щит з боків і вгорі прикрашають орнаментальні завитки і піднесений вгору «султан з пір'я».

На білуватих аркушах – з 121-го до 264-го – водяний знак прочитати повністю неможливо – він знаходиться по середині аркуша і попадає частково у зшивку. Відома дата – «1800», на стрічці добре видно літери «МУ. Ф». Під короною в картуші видно «П» та частково «Щ», що слід читати «Павел Щепочкин Медынского уезда бумажная фабрика» [5, с. 40, 81]. На багатьох аркушах у збірнику водяні знаки у дзеркальному відображенні.

Детальний опис рукописної книги-збірника документів пояснюється тим, що як експонат вона постійно знаходиться в музейній експозиції під склом і частий доступ до неї ускладнений.

Література:

1. Книговедение / Энциклопедический словарь - М., - 1982.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., - 1992.
3. Єфименко А.Я. История украинского народа. - К., - 1990.
4. Аркас М.М. Історія України-Руси. -К., - 1990.
5. Клепиков С.А. Филигрانی на бумаге русского производства XVIII - начала XX века. - М., - 1978.

Т.П.Кулик

АВТОГРАФ Г.Р.ДЕРЖАВИНА В ФОНДАХ СУМСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В фондах Сумского областного краеведческого музея хранится немало интересных документов, рассказывающих о жизни и деятельности видных исторических личностей.

Один из них – черновик биографии Г.Р.Державина, собственноручно им исправленный (учетные номер: КП 32794, Д – 5994). Биография скорее всего была написана его секретарем и охватывает период от рождения в 1743 г. и до выхода в 1803 г. в отставку.

В музей документ попал в начале 1960-х гг. из г. Лебедина, где был найден на чердаке бывшей земской управы директором Сумского краеведческого музея Г.С.Долгиным среди бумаг различных помещичьих имений Лебединского уезда, в том числе и бумаг помещиков Капнистов. Первоначально указанные документы были записаны во временное хранение. С 1999 г. интересующий нас черновик биографии Г.Державина находится в основном фонде музея.

В числе других пяти документов начала XIX века из с. Михайловка находится интересующая нас рукопись биографии Г.Р. Державина. Документ был исследован сумским краеведом Сапухиной Л.П., а предположение об авторстве рукописи выдвинуто было вскоре после обнаружения документа краеведом Никитенко П.И.

Весной 1999 г. Сумской краеведческий музей обратился в Управление МВД Украины в Сумской области с просьбой помочь в проведении графологической экспертизы на основании сравнения почерков документов с факсимиле автографов Державина и Капниста. Для справки была использована книга «Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я.Грота» [1, с. 109].

Исследования почерков документов выполнила эксперт научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Сумской области Светлана Коркишко. В фонде музея хранится ее заключения №17/1032 от 10 мая 1999г. о проведенном исследовании.

Рукопись биографии Державина представляет собой сшивку из 4-х листов голубой бумаги размером 347 x 440 мм., прошитых белой нитью сверху и внизу листов по вертикальной линии сгиба. На бумаге «водяные знаки», состоящие из вертикальных полос по всему листу, даты «1804», и букв: «У», лилия, «Ф» на левой половине листа и букв «Л», лилия, «П» на правой половине, обозначающих «Угличская фабрика Лаврентия Попова». [2, с. 53, 82].

Текст на восьми страницах, написан на левой половине листа, справа оставлено поле шириной до 8 см для правок.

Текст начинается словами «Державин Гаврила Романович...». На первой странице помещены сведения о происхождении семьи, о воинской службе отца – полковника Пензенского пехотного полка. Уже здесь мы встречаем рукописные авторские правки, в одной из них уточнена дата смерти отца («1755» вместо имевшейся даты «1754»), ниже есть вставка «и брат его Андрей» – в этом месте говорится о первоначальном домашнем образовании детей. К науке братьев, как уточняет поэт, «всегда заохочивала разными приманками» мать – так написать мог только человек, знающий подробности о своих близких.

Юный Гаврила, представленный в числе других детей бывшему тогда оренбургскому губернатору, с 7-ми лет начал обучаться в тамошней школе. С детства у него проявилась чрезвычайная склонность к рисованию. Но после смерти отца по причине многочисленных тяжб с соседями мать не могла уделять достаточного внимания воспитанию детей. Арифметике и геометрии, уточняется, обучали их «гарнизонные учителя без всякой методы». С 1758г. мальчики обучаются в Казани в гимназии для благородного юношества. Старший Гаврила отличался «остротой и пылкостью воображения», а младший брат «успехами в чистой математике».

Далее встречаем такое авторское дополнение: «во время бытности их в гимназии в отдаленной губернии» у некоторых «особ» в Казани можно было встретить произведения М.Ломоносова, А.Сумарокова, переводные произведения европейских авторов. Под воздействием книг юноша стал сочинять стихи; и авторская правка говорит о том, что «написанное ним не показывал» товарищам.

На 4-5 стр. документа особенно много авторских правок и зачеркиваний. Тут мы узнаем о музыкальных наклонностях юноши; о том, что ему пришлось некоторое время служить кондуктором; о способности к рисованию. «За успехи и отличность в украшении рисовкой геометрических фигур, представленных от гимназии главному куратору Шувалову» юноша был определен с помощью мецената Шувалова в Лейб-гвардейский Преображенский полк солдатом. Служить начал с марта 1762г. Солдату Державину читать книги и сочинять стихотворения удавалось только по ночам, дополняется: «во время сна других». Поэт уточняет, что занимался чтением «немецких и русских книг», а стихотворения писал, подражая М.Ломоносову. С пятой страницы и до конца рукописи мы не встретим более упоминаний о литературе. В документе не названо ни одно поэтическое произведение автора. Здесь только сведения о воинской службе и гражданской деятельности.

Вверху страницы есть авторское уточнение, что «с 1 января 1772г.» т.е. через 10 лет от начала службы, «он определен в гвардии подпрапорщика», а через 4 мес. стал пра-

порщиком. Во время пугачевского восстания участвовал в его подавлении и в спасении, как дополняет Державин, «более» 1000 чел. колонистов и русских людей от плена у киргизкайсаков. Далее он уточняет дату: «15 февраля» 1777г. – произведен капитан-поручиком за сей подвиг. Служа, поэт постоянно писал. В предисловии к названной выше книге Я.Грот замечает, что «старейшею» подлинною есть тетрадь с рукописями Г.Державина, возвратившегося на службу после Пугачевского бунта. [1, с. XII].

В чине полковника из армии Державин перешел на статскую службу с награждением 300 душами крестьян в Белорусской губернии.

Гражданские должности поэта за период службы таковы: коллежский советник – экзекутор 1 департамента Сената с 1780г.; советник – с 1783г.; пожалован статским советником – с 1784г. и уволен «по собственной просьбе» (авторское уточнение).

В описании периода губернаторства в Олонце и потом в Тамбове встречаем авторскую уточняющую правку о сроке губернаторства: «более 3 лет». С сентября 1793г. Г.Державин – тайный советник и президент коммерц-коллегии, с 1800г. – действительный тайный советник.

В царствование Екатерины II Державин был статс-секретарем императрицы; в определении этой должности мы встречаем авторскую правку. При Павле I поэт занимал должность финанс-министра и государственного казначея. 1802-1803гг., уже при Александре I, он – министр юстиции, о чем свидетельствует авторское дополнение «генваря 1802г. определен он...».

За службу Г.Р.Державин был награжден орденами святого Владимира II и III степеней, орденом святой Анны I класса, орденом св. Иоанна Иерусалимского Большого креста и орденом св. Александра Невского.

Документ обрывается словами «При всех сих столь различных и важных должностях...».

Нахождение рукописного текста биографии Державина на Сумщине мы связываем с именем Капниста Василия Васильевича (1757-1823гг.).

В. Капнист родился в семье помещика в Миргородском уезде на Полтавщине. Село Михайловка Лебединского уезда было именем Капнистов. Вполне вероятно, что часть семейного архива Капнистов могла находиться в Михайловке. С пятнадцати лет Василий зачислен на воинскую службу, несколько лет служил в гвардии. Во время службы близко познакомился и сошелся с Державиным, был с последним в родственных отношениях. [3, с. 387]. В.Капнист, как замечает исследователь, [1, с. XIII] оставил немало «своеручных поправок и приписок» на рукописях поэта Г.Державина. В фондах музея, кроме указанной в начале статьи черновика биографии Державина, имеются черновики стихотворения В.Капниста «Скаска» (так в оригинале), датированный после 1813 г., черновой документ с перечнем пяти книг для записей хозяйственного характера (датирован после 1814 г.) и черновой набросок неоконченного стихотворения (датирован после 1815 г.).

С 80-х гг. XVIII в. В.Капнист вместе с Г.Державиным, Н.Львовым и И.Хемницером составляли литературный кружок. Друзья придерживались теории умеренного дворянского просветительства, стремились к поэтической естественности и простоте. Именно В.В.Капнист и Г.Р.Державин одобрили идею выпуска поэтического сборника И.Хемницера [4, с. 262]. Так появилась небольшая книга «Басни и сказки N.N.» (1779 г.).

Литература:

1. Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я.Грота. – СПб, 1863. – Т.1.
2. Клепиков С.А. Филигранные на бумаге. – М., 1978.
3. Энциклопедический словарь / Ф.Брокгауз, И.Ефрон. 1895, – СПб, – Т. XIV.
4. Краткая литературная энциклопедия. – М., 1975. – Т. 8.

Т.П.Кулик

ЦІКАВИЙ ЕКСПОНАТ МУЗЕЙНОЇ ШЕВЧЕНКІАНИ

Ф

онди Сумського обласного краєзнавчого музею у 2001 році поповнилися цікавим експонатом. Це видання 1919 р. поеми Т.Г.Шевченка «Гайдамаки» (облікові номери: КП 33463 Пи-13358). Поема є вершиною революційного романтизму Шевченка.

В основі твору – усна народна творчість про народне антифеодальне повстання 1768 р. – Коліївщину. Оповідачем виступає старезний дідусь Тараса, колишній учасник визвольної боротьби. Про це йдеться у «Епілозі» твору, а поряд – остання велика ілюстрація книги до цих поетичних рядків:

*«Бувало, в неділю, закривши Мінею...
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав...
Столітні очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось...
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!»*

Не зупиняючись детально на змістові твору, відзначимо, що в історичній поемі «Гайдамаки» Т.Г.Шевченко оспівав [1, с.146] повсталий на Правобережній Україні народ, його непереможну волю в боротьбі проти соціального і національного гніту. У поемі Шевченком яскраво виписані Ярема, титар, Оксана, кобзар, Іван Гонта; а все ж головний герой твору – «громада в сіряках», яка піднялась проти польсько-шляхетського гноблення.

Поема складається із вступу, 11-ти основних розділів, епілогу та приміток. А передує їм прозова передмова [2, с.5] з повідомленням, що в 1886 році в Петербурзі, в друкарні Суворіна побачило світ перше розкішне видання Шевченкової поеми «Гайдамаки».

Перше ілюстроване видання «Гайдамаків» мало, крім українського оригінального тексту, переклад російською М.Гербеля з короткою передмовою відомого вченого і дослідника історії Запорозької Січі Д.Яворницького. Численні ілюстрації і виньети до твору робив відомий український маляр-артист О.Г.Сласт'юн (за тодішнім написанням)⁷. Словом «артист» підкреслено високу художню майстерність автора ілюстрацій. Більшість ілюстрацій книги підписані «А.Сластёнъ» і датовані.

Вони виконані сепією і є поліграфічним відтворенням гравюр з надзвичайно тонкою проробкою кожної деталі зображення. В книзі 14 малюнків у повний аркуш та з текстовими уривками-коментарями з поеми. Малюнків менших форматів 35, вони розташовані безпосередньо в тексті. Закінчується книга «Примітками» і малюнком могили Т.Шевченка, датованим 1885 р.

Хто ж цей художник-артист?

Сласт'юн Опанас Георгійович [3, с.217] – український живописець, графік, мистецтвознавець, етнограф. Після навчання в Петербурзькій Академії мистецтв багато мандрував по Україні, роблячи замальовки пейзажів, пам'ятників української старовини, малював «сільські типи» в характерному для різних місцевостей одязі, речі селянського побуту. Досліджував українське народне мистецтво; написав декілька портретів українських кобзарів. В 1883-1885 рр. виконав серію ілюстрацій для Шевченкової поеми «Гайдамаки». А взагалі О.Сласт'юн ілюстрував багато поем і поезій Шевченка.

Відзначимо, що з часу появи першого ілюстрованого видання «Гайдамаків» було чимало інших спроб ілюструвати Шевченкові твори. Але на час друку нашого експонату – поеми «Гайдамаки» – у 1919 р., видання Сластіона за рівнем майстерності «так і осталося по нині – день самотнім. Краєвид, одяг, типи простудійовані – скрізь видно багато праці і найліпшої волі Шевченкову поезію перенести з вірша в малярський образ... Змальовані деякі моменти з «Гайдамаків» сильно й гарно,... вдумливо і з піетизмом для тексту» [2, с.5-6].

Видання поеми 1919 р. – вдала спроба повторення першого ілюстрованого видання 1886 р. з малюнками О.Сластіона.

Книга, незважаючи на поважний вік, і зараз у непоганому стані. Вона – великого формату, у темно-синій дерматовій оправі з орнаментальним і текстовим тисненням, з красивими форзадами. Як і личить серйозному виданню, тут є шмуцтитул, фронтиспис і титульний аркуш. Титул – з широкою орнаментальною рамкою із квітково-рослинних і лінійних елементів. Написи виконані в стилі півуставного письма. А в овалі зображена аббревіатура Організації українських націоналістів. Тримати видання вдома з таким знаком за відомих громадсько-політичних обставин було досить небезпечно.

Книга є спільним виданням трьох друкарень: Української (Київ-Лейпціг), Галицької (Коломия) та UKRAINIAN PUBLISHING WINNIPEG MAN. Дата друку, імовірно, – 1919 р., бо в нижньому правому куті кожного аркуша, під орнаментальною рамкою, є позначка «19 19». В книзі 50 сторінок з друкованим текстом, кожна прикрашена орнаментальною рамкою. Папір цупкий, високоякісний.

На фронтисписі книги вміщений портрет Тараса сеписю, із підписом «Ф.Красицький. 1906 р.». Цей портрет у шевченкознавстві називають «Шевченко в шапці». Виконав його відомий український художник Фотій Степанович Красицький. Красицький є внучатим небожем Шевченка (бо сестра Тараса Катерина була заміжня за Красицьким Антоном). Фотій Красицький – автор численних живописних і графічних портретів поета, він малював краєвиди місць, де жив Шевченко, ілюстрував твори поета.

Поему «Гайдамаки» вперше було опубліковано окремим виданням у 1841 р. в Петербурзі. В першодруку цей твір мав присвяту «Василию Ивановичу Григоровичу, на память 22-го апреля 1838 года». [1, с. 170]. У нинішньому виданні ця присвята збережена і вміщена над поетичним вступом: «Все йде, все минає і краю немає...» поряд з сюжетною ілюстрацією.

Декілька слів про Григоровича В.І. – російський історик мистецтва, професор Петербурзької Академії мистецтв. Постійно допомагав молодим українським художникам, які навчались в Петербурзі. З дозволу Григоровича Шевченко відвідував рисувальні класи Товариства заохочення художників. В.Григорович сприяв звільненню талановитого українця з кріпацтва. Це саме він просив В.Жуковського допомогти у цій справі, і викуп талановитого юнака відбувся саме у квітні місяці. Про Григоровича Т.Шевченко писав у повісті «Художник», у «Щоденнику», в листах до відомих співвітчизників.

В краєзнавчий музей цікаве видання «Гайдамаків» потрапило від пенсіонерки, колишнього викладача німецької мови в Сумському педінституті Міщенко Тетяни Агеївни за порадою з боку О.Столбіна, колишнього голови сумської організації Співки письменників України. Книжка раніше належала батьку здавачки, ветеринарному лікарю Агею Григоровичу Міщенку.

Багато творів Шевченкової поетичної спадщини українськими музикантами покладені на ноти. Великий поетичний твір Тараса Григоровича – поема «Гайдамаки» – теж надихав композиторів на музику.

Геніальний М.В.Лисенко розробляв музичні теми з «Гайдамаків»: написав солоспів «Ой Дніпре мій, Дніпре», музичні замальовки з народного побуту «Була колись Гандзя» та «Од села до села» [3, с. 363-365]. За мотивами цієї поеми П.Сениця написав пісню «Нащо мені врода» та хор «Гомоніла Україна». Чудовим по виразності і витонченості деталей є хор для дітей «На городі постернак» (з «Гайдамаків») П.Козицького.

У 1920-1930-ті рр. з'явилися перші великі композиції: музика до «Гайдамаків» К.Стеценка, фантазія для солістів, хору і фортепіано «Гайдамаки» М.Вериківського. Зусилля-

ми трьох композиторів – Ю.Мейтуса, В.Рибальченка, М.Тіца – була написана опера «Гайдамаки».

У повоєнний час відомий композитор І.Шамо за мотивами «Гайдамаків» написав музичні твори «Ой гоц, гопака!» та «У гаю, гаю». У композитора А.Коломійця з'явився «Гопак», а у Ю.Мейтуса – «А мій батько орендар» (за «Гайдамаками»). Великий музичний твір-оперу «Гайдамаки» написав О.Білаш. У творах відображено сучасне розуміння діяльності і спадщини великого Шевченка.

Література:

1. Шевченківський словник у 2 т. – К., – 1976. – Т. I.
2. Т.Шевченко. Гайдамаки. – Київ-Лейпціг, Коломия, Вінніпег, 1919.
3. Шевченківський словник у 2 т. – К., 1978. – Т. II.

В.О.Іванова

ПРО ДОЛЮ ДОВОЄННОЇ КОЛЕКЦІЇ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Перші спроби створення музею в Сумах були ініційовані Наросвітою в 1918 р. Спеціальна комісія на чолі з місцевим педагогом П.П. Безсоновим збирала експонати (в основному вилучені у заможних міщан, представників дворянства тощо) і дбала про помешкання для майбутнього музею. Але через непевне становище Червоної армії на фронті і наступ Денікіна цю справу відклали, адже разом із передовими загонами білих до Сум повертались власники зібраних речей і вимагали їх віддати.

У березні 1920 р., коли на Сумщині утвердилась влада рад, знову постало питання про створення музею. Н.Онацький розпочав широке і систематичне збирання предметів мистецтва і старовини по панських маєтках, будинках, підвалах трудобезу, державних установах і громадських організаціях. [6, с.1]

Матеріали з архіву Н.Х.Онацького дають можливість встановити кількість і основні характеристики експонатів, що

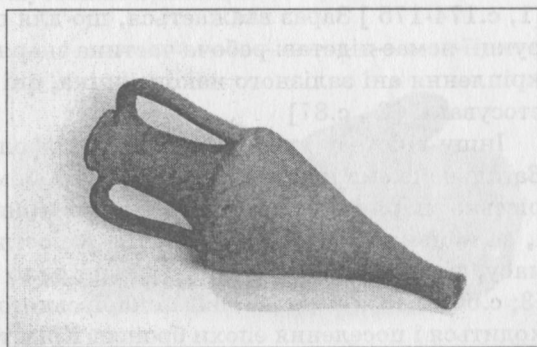
мав музей станом на 1/X – 1926 р. З 9011 речей 58 – стародавня зброя (серед неї – 2 запорозьких мортири, слобідські гармати, козацькі пістолі та шаблі); 1819 – археологічні та історичні речі (колекція стародавніх ікон, грецькі вази і фрагменти кераміки з Ольвії і Пантикапею); 618 – матеріали, присвячені діяльності Леніна та матеріали, що висвітлюють революційний рух на Сумщині.

Музей мав коштовну бібліотеку (6170 томів), крім того, до 3000 антикварних книжок, серед яких зустрічались дуже рідкісні примірники (ксилографічне видання французького готичного друку, рукописна «Історія Русів» та ін.). [6, с.2-4]

Про роботу музею в 30-ті роки інформації, на жаль, не маємо. Не збереглося відомостей і про те, яким чином проводився розподіл музейного майна після створення 15 березня 1939 р. на базі Сумського художньо-історичного музею двох окремих – художнього та історичного – музейних закладів.

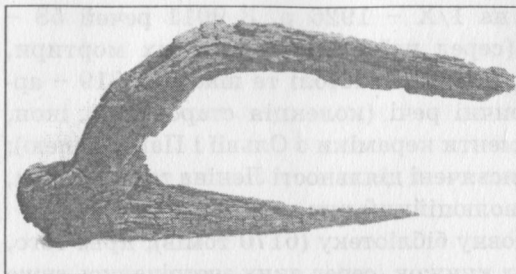
В період Великої Вітчизняної війни експонатам і документації краєзнавчого музею довелося залишитись у місті. І коли восени 1941 р. в один із будинків музею влучила бомба, майже всі матеріали були знищені.

Вдруге музей постраждав при відступі німецько-фашистських окупантів, які перетворили його будинок на руїни. Уцілілі експонати являли собою речі археологічного та етнологічного характеру, а також розрізнені предмети [7, с.8]. Серед них були й такі, що збереглися до нашого часу і становлять наукову цінність.

Антична
амфора

*Стародавнє рало,
знайдене у 1921 р.
на торфовищі
біля с.Токарі
Сумського району*

Так, кістки мамонта, закам'янілі залишки тварин льодовикового періоду, фрагменти неолітичного посуду та неолітичні знаряддя, виставлені в експозиції сучасного краєзнавчого музею, є красномовним підтвердженням фактів прадавньої історії нашого краю.

Цікавим джерелом знань про козацькі часи залишається видобута з-під руїн козацька зброя (запорозька мортира, пістолет часів Північної війни, холодна зброя).

Одним з найцінніших, ексклюзивних експонатів краєзнавчого музею є дерев'яне рало, яке було випадково знайдене в 1921 р. на торфовищі поблизу с.Токарі і так само випадково уціліло після пожежі в музеї. Воно привернуло до себе увагу багатьох видатних дослідників, зокрема Д.Т.Березовця, Б.А.Шрамка, Ю.А.Краснова та інших, але і зараз в плані його інтерпритації і датування існують суперечності.

Д.Т.Березовець, який дав перший опис знаряддя, припустив, що воно мало залізний наральник, односторонній відвал і, отже, було ранньою формою плуга. Виходячи з цього, він датував знаряддя другою половиною I тис.н.е. [1, с.174-175] Зараз вважається, що для подібної реконструкції немає підстав: робоча частина знаряддя не має слідів кріплення ані залізного наконечника, ані відвальних пристосувань. [2, с.87]

Іншу гіпотезу висунув відомий скіфолог Б.А.Шрамко. Загальна схема конструкції дозволила йому віднести токарівське знаряддя до групи грядільних кривогрядільних рал і, за наявності біля місця знахідки поселення скіфського часу, визначити його як скіфське рало V-IV ст. до н.е. [3; с.60] Але ж недалеко від токарівського торфовища знаходиться і поселення епохи бронзи. Крім того, не можна не

звернути увагу на схожість токарівського і дабергоцького рал. Враховуючи це, можна припускати не лише однакові традиції виготовлення цих знарядь, а й їхню хронологічну близькість (дабергоцьке рало було датоване 733 ± 80 роком н.е.). [3, с.60,62]

Так чи інакше, дискусії з приводу оцінки віку токарівського рала і його належності до слов'янського етносу продовжуються.

Інтерес науковців і відвідувачів викликає ще один експонат музею : вирізка з могили давньоруської жінки з прикрасами у вигляді мідного обруча, зроблена під час розкопок на території Зеленого гаю (урочище Крейдище) в 1929 р. відомим українським вченим-археологом, першовідкривачем роменської археологічної культури Миколою Омелянвичем Макаренком. [4 , с.34-35]

Слід зауважити, що в цих розкопках брали активну участь працівники Сумського музею на чолі з директором Н.Х.Онацьким, а також дружина М.Макаренка – Анастасія Сергіївна та аспірант Сільвестр Магура, який залишив детальний опис цих археологічних досліджень. Вирізка з жіночого поховання є прикладом застосування введеної Макаренком унікальної технології «вирізки» поховань. На жаль, всі інші матеріали дослідження на території Зеленого гаю загинули під час Великої Вітчизняної війни, тож даний експонат – чи не єдиний свідок перших розкопок на Крейдищі. [5, с.21-22]

На сьогоднішній день близько 100 предметів історичного і природничого характеру, видобуті з-під руїн знищених в роки війни двох музейних приміщень, зберігаються в стінах

*Кам'яна
зернотерка*

Сумського обласного краєзнавчого музею, як мінімум 20 з них знаходяться в постійних експозиціях. Таким чином, праця тих музейних працівників, які в умовах важких радянських перетворень і подій 1941-1945 рр. намагались зібрати і зберегти краєзнавчі матеріали, не залишається забутою.

Література:

1. Березовець Д.Т. Плуг з Токарівського торфовища// Археологія. – К., 1952. – Т.VII.
2. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М.,1987.
3. Краснов Ю.А. Рало из токаревского торфяника// Краткие сообщения. Славяно-русская археология. – Вып. 164. – М.,1981.
4. Магура Сільвестр. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929-го // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч.1.
5. Німенко Н.А. Велет українознавства (До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка).// Сумська старовина. – Суми, 2002. – № 10.
6. Онацький Н.Х. Сумський художньо-історичний музей // Відбиток із Збірника «Український музей». – Вип.І, К., – 1927.
7. Сапухіна Л.П. З історії Сумського краєзнавчого музею. – Суми, 2002.

*Л.П.Сапухіна
Л.І.Белінська*

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ
З ІСТОРІЇ СУМ 50-60-х РОКІВ XVII ст.
В НАУКОВО-ДОПОМІЖНОМУ ФОНДІ
СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ**

В Сумському обласному краєзнавчому музеї зберігається чимало фотокопій старовинних документів, замовлених його співробітниками в Центральному (тепер Російському) державному архіві давніх актів ще в 70-і рр. минулого століття. Більшість цих документів стосуються м.Суми в перші роки його існування. Ранній період історії міста і досі залишається недостатньо дослідженим. Відсутня, зокрема, однастайність щодо дати заснування Сум. В історичній літературі як час їх виникнення називаються 40-і рр. XVII ст., а також 1651, 1652, 1653 і 1655 рр. Остання дата була введена в обіг знищеним комуністичним режимом талановитим українським істориком В.Д.Юркевичем на підставі скрупульозного вивчення і аналізу архівних документів.

Ця дата підтверджується і копіями документів, що є в розпорядженні музею. Це, насамперед, чолобитна ста переселенців з м. Ставище на Київщині, які на чолі з отаманом Г.К.Кондратьєвим прийшли на місце нинішніх Сум, просили російського царя дати офіційний дозвіл на поселення тут, що і було зроблено (док. №1). З указу царя Олексія Михайловича за квітень 1656 р. (док. №2) довідуємось, що вже за рік після заснування міста кількість його населення збільшилась у 5 разів.

Неабияку цінність має виявлений В.Юркевичем документ (№4), що публікується тут, про призначення 1656 р. сумським воеводою К.Ю.Арсеньєва. До речі з його відпискою про побудову сумської фортеці, опублікованою відомим українським істориком Д.І.Багалієм у 1886 р. в 1-му томі «Материалов для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVIII ст.» і помилково датованого 1653-м роком значною мірою пов'язана плутанина з датою виникнення Сум. Оскільки в подальшому ця дата сприймалася як незаперечна, цілком логічно було вважати, що Суми засновані не пізніше 1653 р., а ймовірно роком або двома раніше. Але ж, як зазначено вище, К. Ю. Арсенъєва було призначено до Сум 1656 р., а його відписки про побудову сумської фортеці і соборної Спасо-Преображенської церкви (док. №№ 4-6) датуються 1657 і 1658 рр. До того ж відомо, що в 1652-1654 рр. К.Ю.Арсенъєв служив воеводою в м.Усерді, отже до Сум не міг мати жодного відношення.

1658 р. К.Ю.Арсенъєва на посаді сумського воеводи змінив У.Шамордін (док. №13). Через його утиски і грабунки 1660 р. в Сумах виникло заворушення, було скликано «чорну раду» (док. №11). 1661 р. сумські жителі подали скаргу на воеводу, який в своїй чолобитній запевняв, що ним незадоволена лише незначна частина жителів – злодіїв і п'яниць. Керівник виступу сумський козак К.Леонтъєв і його товариш Ф.Хрестиченко були закатовані (док. №10), а У. Шамордін відбувся переводом на іншу службу до Севська. Справа про заворушення в Сумах тяглася кілька років. На жаль, документи, що публікуються тут, а також відомості про виступ, що подаються А.Г.Слюсарським у книзі

«Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII-XVIII ст.» (Х., 1964), не дозволяють відтворити скільки-небудь повної картини бурхливих подій у Сумах початку 60-х рр. XVII ст. Чолобитна ж У.Шамордіна (док. №13) цікава ще й тим, що містить згадки про облогу Сум татарами та Конотопську битву 1659 р.

В указі царя Олексія Михайловича за 15 квітня 1667 р. про видачу жалування сумському полковнику Г. Кондратьєву і його «товаришам» (док. №14) наводяться імена і прізвища кількох старшин і рядових козаків Сумського полку, але, на жаль, через нечіткість ксерокопії і дуже нерозбірливий скоропис, більшість з них не вдалося розшифрувати.

Цікавою є добірка «прелестных листов» гетьмана І. Брюховецького, адресованих сумському полковнику Г. Кондратьєву, старшині Сумського полку та всім сумським жителям, а також листів харківського полковника І. Сірка та гетьмана П. Дорошенка до І. Брюховецького за 1668 р. (док. №16-19). Г. Кондратьєв не підтримав визвольних змагань названих осіб і переслав їх листи белгородському воеводі Ю. М. Борятинському, який докладно інформував про це російського царя Олексія Михайловича (док. №20). Листи гетьманів І. Брюховецького, П. Дорошенка та І. Сірка на відміну від решти документів написані українською мовою, щедро пересипані полонізмами, що утруднює їх сприйняття сучасним читачем.

Частина документів, що публікуються тут, використовувалась вже істориками, які наводили з них окремі цитати. На наш погляд, публікація документів у повному обсязі допоможе дослідникам більш повно відтворити ранню історію м. Суми. На жаль, в деяких документах є купюри, інші не мають кінця.

Документи публікуються зі збереженням орфографії і пунктуації оригіналів. Збережено вживання твердого та м'якого знаків, старих літер «ѣ» (ять), яка читається як російське «е», «Ѡ» (омега) – читається як «о», Ѡ (фіта) – читається як «ф», ѣ (ксі) – читається як «кс», «ѣ» (псі) – читається як «пс». Для полегшення сприйняття тексту виносні літери внесено в рядок, титули і скорочення розкрито, буквені позначення дат і цифр замінено на арабські, згідно сучасних вимог впорядковано поділ на слова, вживання великих і малих літер.

11455
 Ір¹ Ір² Ір³ Ір⁴ Ір⁵ Ір⁶ Ір⁷ Ір⁸ Ір⁹ Ір¹⁰ Ір¹¹ Ір¹² Ір¹³ Ір¹⁴ Ір¹⁵ Ір¹⁶ Ір¹⁷ Ір¹⁸ Ір¹⁹ Ір²⁰ Ір²¹ Ір²² Ір²³ Ір²⁴ Ір²⁵ Ір²⁶ Ір²⁷ Ір²⁸ Ір²⁹ Ір³⁰ Ір³¹ Ір³² Ір³³ Ір³⁴ Ір³⁵ Ір³⁶ Ір³⁷ Ір³⁸ Ір³⁹ Ір⁴⁰ Ір⁴¹ Ір⁴² Ір⁴³ Ір⁴⁴ Ір⁴⁵ Ір⁴⁶ Ір⁴⁷ Ір⁴⁸ Ір⁴⁹ Ір⁵⁰ Ір⁵¹ Ір⁵² Ір⁵³ Ір⁵⁴ Ір⁵⁵ Ір⁵⁶ Ір⁵⁷ Ір⁵⁸ Ір⁵⁹ Ір⁶⁰ Ір⁶¹ Ір⁶² Ір⁶³ Ір⁶⁴ Ір⁶⁵ Ір⁶⁶ Ір⁶⁷ Ір⁶⁸ Ір⁶⁹ Ір⁷⁰ Ір⁷¹ Ір⁷² Ір⁷³ Ір⁷⁴ Ір⁷⁵ Ір⁷⁶ Ір⁷⁷ Ір⁷⁸ Ір⁷⁹ Ір⁸⁰ Ір⁸¹ Ір⁸² Ір⁸³ Ір⁸⁴ Ір⁸⁵ Ір⁸⁶ Ір⁸⁷ Ір⁸⁸ Ір⁸⁹ Ір⁹⁰ Ір⁹¹ Ір⁹² Ір⁹³ Ір⁹⁴ Ір⁹⁵ Ір⁹⁶ Ір⁹⁷ Ір⁹⁸ Ір⁹⁹ Ір¹⁰⁰

№ 1

Чолобитна переселенців з містечка Ставище
на Київщині,
адресована російському царю Олексію Михайловичу,
з проханням дозволити їм оселитися
на місці теперішніх Сум.
24 червня 1655 р.

Царю государю и великому князю Алеѣю Михайлови-
чю всеа Великия и Малыя Росіи самодержцу бьют челом
халопи твои бедныя и розореныя от ляховъ и от татар города
Ставища черкасы атаман Герасимка Кондратевъ и редовые
козаки всех сто человекъ в нинѣшнем государь во 163-м
году в великие говейны пришли мы гонитвой из за Днепра
на твою царскую неизреч[е]нную милость з жанишками и з
детишками и приш[ед] стали на Пѣслѣ реки подле речки
Сумѣ на Берлицкомъ городищи и пришод мы халопи твои в
Путивль били челом тебѣ государь а в съезжей избе бояри-
ну і воеводе Никите Шлеѣвичю Зюзину подавали чело-
битную намъ халопем твоим бедным и розореным на тѣх
мѣстах построитца вечно дворишками и пашенною зем-
лей и санными покосы а та государь земля городище Бер-
лицкое промеж Путивльского уезду и Каменск[им] версть
пошти десят и по петидесят лежит в [пус]те и твой государь
боярин і воевода Никита Алексеевичъ Зюзин сказал
нам халопем твоим бейте д[е] челом праведному государю
на те мѣсты и мы х[ало]пи твои без твоего государева
указу дворишками ст[роит]ца и пашни пахат не смеемъ ми-
лосердый государь і великий князь Алеѣй Михайловичъ
всеа Велик[ия] и Малыя Росіи самодержецъ пожалуй нас
халоп[ов] своих бедных и розореных вели государь нам бед-
ным на местех на реке на Пѣслѣ подлѣ Сум речки на Бер-
лиц[ком] городищи вечными домишками построитца
и па[шню] распахиват чтоб намъ халопем твоимъ стояч[им]
в том месте на поле з жанишками и з детишками им де не
погинут голодною смертию не померети бы твоей государе-
вой службы не отбыт царь государь смил[уйся]

163-го году июня в 24 день

*163-го июня въ 26 день по приказу околничего Івана Офо-
насевича Гавренева велено тѣм черкасом селитца на Бер-
лицком городище*

РДАДА, ф. 210, Белгородський стл, оп. 12, стовп. 405,
арк. 735, 735 звор.

№2

Указ російського царя Олексія Михайловича
про наділення орною землею,
сінними покосами та іншими
угіддями отамана Г. Кондратьєва
з 500-ма товаришами,
які осіли на Берлицькому городищі.
Квітень 1656 р.

Лета 7164 года апрѣля въ день государь царь і великій князь Алеѣѣ Михайлович всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержецъ велѣл ѣхати в Путивль і в Путивльскоѣ уѣздѣ для того в нынешнем въ 164 году в генварѣ билі челом государю царю і великому князю Алеѣѣ Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу черкаскаго города Ставища черкасы атаман Гарасимко Кондратєвъ с товарищи пятсот человекъ построилис де они на Бердицком городище на рекѣ на Пслѣ подле рѣчки Сумы а пашенною де землею и санными покосы і всякими угоді путивльцом владѣт не велѣт и государь бы ихъ пожаловалъ велѣл имъ о землѣ и о санныхъ покосех и о всяких угодахъ велѣл имъ указ учинити и по государеву указу послана государева грамота в Путивль к боярину і воеводе к Никите Олеѣѣвичю Зюзину да к дьяку к Никите Наумову а по той государевой грамоте велено имъ ис Путивля послати в Путивльскоѣ уѣздѣ на реку на Псел и на рѣчку на Суму дворянина добра и подячево а с ними путивльскихъ служилыхъ людей колко есть пригоже а велено имъ на рекѣ на Пслѣ и на рѣчке на Сумѣ в котором мѣсте пригож для береженя от приходу воинскихъ людей поставит острог со всякими крепостьми против іныхъ черкасскихъ острошков а на пашню земли и санныхъ покосов і всякихъ угодей атаману Гарасиму с товарищи веленѣ

(на цьому текст уривається)

*РДАДА, ф.210, Белгородський стіл, оп. 13,
стовп. 508, арк. 97 звор., 98-98 звор.*

Ціліна вєдино і мз Хістуса бж
 мхрл халлика мз сєл обитиа і нє
 мнє і фєтєнє рошє рєчє дє
 мє бо хрїстє нє мєдє хлєд
 фїлїтєрє сєлєновїчє і брєхнїчє
~~І мєдє фєтєнє рєчє дє~~
 хрїстє бж і нє сєлєновїчє вєдє
 нє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 вєтєрє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 хрїстє бж і нє сєлєновїчє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
~~І мєдє фєтєнє рєчє дє~~
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє
 і мєдє фєтєнє рєчє дє мєдє вєдє

№ 3

Указ російського царя
Олексія Михайловича
про призначення сумським воєводою
К.Ю.Арсеньєва.
1 липня 1656 р.

Государя царя і великого князя Алеѣ́вѣ Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца боярину нашему князю Григорью Семеновичю Куракину с товарищи по нашему указу Кирилу Юрьеву сыну Арсеневу велено от татарские украины на Сумине городище город внову строит і в томъ городе быт до нашего указу и для того дѣла Кирило Арсенев с нашей службы отпуцон к Москве и какъ Кирило Арсенев к Москве приѣдет і вы б Кирилу Арсеневу об отпуске на Сумино городище учинили по нашему указу а нашъ наказ велѣли ему из Розряду дать и служилым людемъ ыз городов с которых [то]го ж велѣл с нимъ в Сумине велѣли быть и наряду и пушечных запасов велѣли с нимъ в Сумино отпустит Івана Ржевского а Івану Ржевскому против Якова Хитрова да по нашему указу в Змеіве городище быт велено о том к намъ отписали с ыными нашими дѣлы Писан на нашемъ стану лѣта 7164 июля въ 1 день

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил, оп. 12, спр. 394,
арк. 136.*

№ 4

Відписка воєводи К. Арсенєва в Розрядний
приказ

про побудову Сумської фортеці.

7 серпня 1657 р.

Государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю всеа Великиа и Малыа и Бѣлыа Росіі самодержцу холопъ твой Кирюшка Арсеневъ челом бьет по твоему государеву цареву і великого князя Алеѣя Михайловича всеа Великиа и Малыа и Бѣлыа Росіі самодержца указу велѣно мнѣ холопу твоему быт на твоей государеве службѣ в новом Суминѣ городищѣ город ставить со всеми крепостьми и черкас строит на вечное житье пашнею и санными покосы і всякими угоди і во всемъ тебѣ государь радети прибыл чинити город государь со всеми крепостьми я холопъ твой Утделал все в дубовом лѣсу башни и стены и боиницы и таиникъ зделал и черкас двѣрами и гумнами и огородами устроил а Убразецъ государь городу и чертеж и книги строелные я холопъ твой пришло к тебѣ великому государю вскорѣ і в нинишнемъ государь во 165-м году били челом тебѣ великому государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю всеа Великиа и Малыа и Бѣлыа Росіі самодержцу нового Сумина города ис подданных твоих государевых розных из запороских городов черкасы которые промышляют дегат варят а мнѣ холопу твоему в Сумине в сѣзжей избѣ подали челобитныя а в челобитных своих пишут варят де они дегат Ут нового Сумина города верстах в пяти і во ш[ес]ти і в десяти и болши в дубровах в диком полѣ и путивльские де государь бортники и севрюки с них черкас з дехтярей берут себѣ

(на цьому ксерокопія документа уривається)

*165 года августа въ 7 день выписан въ доклад
государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю
всеа Великиа и Малыа и Бѣлыа Росіі самодержцу
165 года августа въ 7 день принес в розряд дякъ да с
подьячем з под Макарова сказал прислали им сверху
околничей Федор....*

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил, оп. 12,
стовп. 389, арк. 22, 22 звор.*

№5

Відписка сумського воеводи

К. Арсеньева

на ім'я російського царя Олексія Михайловича
з описом побудованої ним
сумської фортеці з соборною
Преображенською церквою.

10 лютого 1658 р.

Государю царю і великому князю Алеѣ́ю Михайловичю всея Великия и Малыя Бѣ́лыя Росі́і самодержцу холопѣ твой Кирюшка Арсеньевъ челом бьет по твоему великому государеву цареву і великого князя Алеѣ́я Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣ́лыя Росі́і самодержца указу велено мнѣ́ холопу твоему быти на твоей великого государя службѣ́ в Суминѣ́ город поставит со всеми крепостями и черкас ссаживат и устроит дворами и пашнею и санными покосы и всякими угоди а поставя город и всякие крепости учиня и черкас устроя дварами и пашнею и санными покосы и всякими угоди велено мнѣ́ холопу твоему к тебѣ́ великому государю городу образец и чертежъ и книги строелные и имена черкасом пересмотря конных и пѣ́ших и хто с каким боем и что у них дѣ́тей и братевъ и племенников и захребетников и подсосѣ́дников и колких хто лѣ́т то все велено мнѣ́ холопу твоему написат в строелные книги и прислат к тебѣ́ великому государю и о том о всемъ велено мнѣ́ холопу твоему к тебѣ́ великому государю отписат подлинна и по твоему великому государеву цареву і великого князя Алеѣ́я Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣ́лыя Росі́і самодержца указу я холопѣ твой на твою великого государя службу в Сумино при ѣ́хавъ церковь во имя Преображения Господа Бога нашего Ісуса Христа да предѣ́л Алеѣ́я человека божия ангелъ твой великого государя царя і великого князя Алеѣ́я Михайловича всея великия и малыя и Бѣ́лыя Росі́і самодержца да другой предѣ́лъ чудотворца Алеѣ́я митрополита ангелъ сына твоіво государя нашего бла-

говѣрнаго царевича і великого князя Алеѣѣя Алеѣѣвича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи обложил и со всем поставил церковь соборную и город рубленой в дубовом лесу поставил в клетки и в обламы и башни проезжие и глухие шатровые и покрыты тесом и тайник и колодез и на твою великого государя пороховую казну погреб и около города ров выкопал и надолобы в три кобылины поставлены ж около города все в дубовом лесу и что мелниц на Псле рекѣ и на Сумѣ и на Сумки рѣчки и на Алешенки и на иных рѣках при мнѣ холопу твоему построено а какова великий государь соборная церковь срублена колких венцов и паперть и город срублен по мѣре и колких венцов стѣны и обламы и каковы башнѣ проезжие и глухие и погреб и тайник и колодез и ров каков выкопан глубина и ширина и надолобы и всякие крепости учинены и каков город

(конца нѣтъ)

*чтена взят списокъ з книги строел
і чертеж взят с запискою*

Государю царю і великому князю Алеѣѣю Михайловичю всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росий самодержцу

166 февраля в 10 день Сумина города с черкасским атаманом Гарасимом Кондратівым

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил,
оп. 16, спр. 46, арк. 1, 2, 2 звор.*

№6

Відписка сумського воєводи К.Арсеньєва
російському царю Олексію Михайловичу
з відомостями

про споруджену ним сумську фортецю та соборну
Спасо-Преображенську церкву.
20 лютого 1658 р.

Государю царю і великому князю Але́ксію Михайловичю всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержцу холопъ твой Кирюшка Арсеневъ челом бьет по твоему великому государеву цареву і великого князя Але́ксія Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержца указу велено мнѣ холопу твоему на Суминѣ городищи город и острог поставит и всякия крепости учинит и черкас построит дворами и пашнею и сенными покосы и всякими угоди и по твоему великому государеву указу я холопъ твой город поставилъ со всякими крепостьми учинил и церковь соборную въ городе поставил со всѣм устроена престоль Преображения Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа да престоль Але́ксія человека божия ангель твой великого государя царя і великого князя Але́ксія Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержца да престоль великого чудотворца Але́ксія митрополита ангель сына твоіво государя нашего благовѣрнаго царевича і великого князя Але́ксія Алексѣевича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі а образовъ великий государь и антимисов к соборной церкви и попа и дьякона и колоколов и книгъ и ризнѣчего нѣту и въ нынѣшнем великий государь въ 166 году генваря въ 10 день бил челом тебѣ великому государю царю і великому князю Але́ксію Михайловичю всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержцу а мнѣ холопу твоему в новом Суминѣ городе въ приказной избѣ подал челобитную Костянтинова города дьячокъ Іванъ Савостьяновъ а в челобитной іво написана что б ты великий государь пожаловал велел ему быт в соборной церкви въ дьяконах и я холопъ твой іво Івана к тебѣ великому государю отпустил бит челом о томъ

*Репортъ о постройке города Сумина
государю царю і великому князю Але́ксію Михайловичю
всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержцу
166 февраля въ 20 день*

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл,
оп. 16, спр. 46, арк. 3, 4*

№7

Грамота російського царя Олексія Михайловича
сумському воєводі К.Ю. Арсенєву,
в якій йдеться про побудову
сумської фортеці
і соборної Преображенської церкви.
17 березня 1658 р.

Государя царя і великого князя Алексеѣя Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца в новой Сумин город воеводе нашему Кирилу Юревичю Арсеніу писал ты к намъ великому государю что ты по нашему государскому указу на Суминѣ город со всякими городовыми крепостми и в городе соборную церковь во имя Преображения Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа с предѣл устроил и тайникъ зделал нашими государевыми служилыми людьми и суминскими черкасы устроил а к тому городовому і всякому строеню прислал [нам] великому государеві строения и смотру своіо черкасом книг и нам великому государю по твоей отписке и по строелным и по смотренным книгам о том о всем вѣдомо и ты то учинил добро и какъ к тебѣ ся наша великого государя грамота придет и ты б і вперед о нашем государскомъ дѣле радѣл и о всем промышлял по нашему государскому указу и по наказу какъ у тебя о нашем государском дѣле в наказе написано и по указным нашимъ государскимъ грамотам каковы вперед о нашем государскомъ дѣле вперед присланы к тебѣ будут с великим радѣнем и опасенем Писан на Москвѣ лѣта 166 марта въ 17 день

и черкас конныхъ и пѣшихъ и их детей и братю и племянников с ружем и со всяким бои пересмотрел гор... образец и чертеж наших государских дѣлах посланы к тебѣ наперед сего и каковы нашим государские указные грамоты о нашихъ государских дѣлахъ

РДАДА, ф. 210, Белгородський стил, оп. 16,
стовп. 46, арк. 5,5 звор.

№8

Указ російського царя Олексія Михайловича
 про виділення підвод для перевезення
 церковного начиння для сумської соборної
 Преображенської церкви
 з переліком цього начиння.
 13 травня 1658 р.

Лета 7166 мая въ 13 день по государеву цареву і великого князя Алеѣ́й Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣ́лыя Росіи самодержца указу боярину Івану Ондрѣевичю Милославскому да діокомъ Миките Головинну да Павлу Симоновскому великий государь царь і великий князь Алеѣ́й Михайловичъ всеа Великия и Малыя и Бѣ́лыя Росіи самодержецъ указал послати в новой Суминъ город в соборную церков Преображения Господня образы и книги і всякое церковное строеня и под то церковное строене суминскому дьякону Івану Савостьянову дат от Москвы до Сумина подводы а что в Сумино какова церковного строенья послано и тому роспис под сею памятью и по государеву цареву і великого князя Алеѣ́й Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣ́лыя Росіи самодержца указу боярину Івану Ондрѣевичю Милославскому і діокомъ Миките и Павлу учинит под суминское церковное строене о подводах учинит по государеву указу

Роспис суминскому церковному строеню образ мѣсной Преображения Господня образ Пречистые Богородицы за престолные царские двери с сѣню и с сто[лбры] двери царские со всѣм другие двери сѣверные дѣисус в нем 11 образов крестъ благословящей сосуды ж церковные оловяные со всѣм сосудовъ ж мѣдных чаша водосвятная паникадило кадило укропникъ 18 книгъ печатных в тетратех і в переплете на престол срачица і индитос і пелена дана жертвеникъ пелена ж і на сосуды покровы і воздух и царскимъ дверем запона ризы поповские 2 да подризной полустихарь да діакону 2 стихаря с поручами і [ву пари] и полупатрахѣли и порты с поясами празничные і вседневные

*РДАДА, ф.210, Белгородський стил, оп.13,
 стовп.204, арк.85, 86*

№9

Грамота російського царя

Олексія Михайловича

сумському воєводі

К.Ю.Арсеньєву з повідомленням про надсилку

церковного начиння

для соборної Преображенської церкви

та вказівкою облаштувати ним цю церкву.

20 травня 1658 р.

Государя царя і великого князя Алеѣ́ѣ Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца на Сумино воеводе нашему Кирилу Юривичю Арсеніу по указу нашему великого государя отпущено с Москвы с черкаским дьяконом с Ываном Совостьяновым в новой Сумин город в соборную церковь Преображения Господня образы и книги и церковные всякие сосуды и ризы і всякое церковное строене а что образов и книгъ і всякого церковного строена в соборную церковь Преображения Господня з дьяконом с Ываном на Сумино отпущено и тому послана к тебѣ роспис под сею нашею великого государя грамотою і какъ дьякон Иван с церковным строенем на Сумино приѣдет и ты б то церковное строенье в соборной церкви Преображения Господня по росписи устроиль и того церковного строенья дозирал что б то церковное строенье в церкви было все в дѣле так ѣж и протопопу Мартину з братьєю приказал накрепко что б они к церкви и к церковному строенью держали береженье болшое что б церкви и церковному строеню поруки николи ни от ково не учинилось Писан на Москвѣ лѣта 7166 мая въ 20 де[нь]

Роспись суминскому церковному строеню ѡбраз мѣсноі Преображения Господня ѡбраз Пречистые Богородицы запрестольные царские двери с евангелисты с сѣбно и с ста[вѣ]цы сѣверные двери с роз[дос]ником Дѣисусъ в немъ 11 образов крестъ благословящей книгъ печатныхъ в переплете ѡсалтырь со восслѣдованьем Минѣя общая Потребникъ Службеникъ

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл,
оп. 13, стовп. 204, арк. 80, 81*

№10

Відписка белгородського воєводи
кн. Б.О.Репніна
на ім'я російського царя
Олексія Михайловича
з повідомленням про допит
з тортурами і смерть
після цього сумського козака
Кіндрата Леонтєва
і його товариша Феодосія Хрестиченка,
які 1660 р. скликали в Сумах «чорну раду»,
протестуючи проти свавілля
воєводи Умая Шамордіна.
16 травня 1666 р.

Государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержцу холопи твои Бориско Репнинъ с товарищи челом бьют в прошлом государь во 173-м году декабря въ 26 день прислана твоя великого государя царя і великого князя Алеѣсѣя Михайловича всеа Великия и Малыя і Бѣлыя Росіі самодержца грамота из Розряду к нам холопом твоим в Бѣлгород за приписю дьяка Федора Грибоѣдова а в твоей великого государя грамоте написано указал ты великий государь подлинное дѣло Умая Шамордина с черкашенином с Кондрашкой Леонтѣевым для вершения послат с Москвы к нам холопом твоим в Бѣлгород и по тому дѣлу велено учинит по твоему великого государя указу і по соборному уложеню до чего доведет да и о том к тебѣ великому государю велено намъ холопом твоим писат в Розряд а в дѣле государь Умая Шамордина каково прислано к нам холопом твоим в Бѣлгород за приписю дьяка Федора Грибоѣдова написано в обыску сумских жителей всяких чинов люд[ей] тысяча четьреста пятьдесят два человека сказали в прошлом во 168 году довточикъ и бунтовщикъ Кондрашка Леонтѣев да Івашка Шве[ц] да Дорофѣйка Безрукой с товарищи не со многими людьми воровскую чернецкую раду чинили и хто не пойдет в раду тѣх людей побит хотѣли до смерти и Кондрашка Леонтѣев чародѣя к себѣ принимал и город чаровал и того бояс многие люди к нему Конд-

рашке по неволе в раду приходил а для того Кондрашка бунтъ и раду заводил и чародѣя к себе принимали город черовал чтоб ему Кондрашке быт в Сумине полковником да во 173-м году генваря въ 20 день били челом тебѣ великому государю царю і великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу а нам холопом твоим в Бѣлгороде в съѣзжей избѣ подал две заручные челобитные сумские всяких чинов люди жители а в челобитѣ их написано будучи де Кондрашка Леонтьев в Сумине полковником воровал и для своего воровского умышления держал у себя во дворѣ чародѣя черкашенина Феска Крестиченка и тотъ вор живучи у него Кондрашки за однѣ воровал чары чинил а ныне имъ вѣдомо учинилос что Кондрашка Леонтьев живет в Белѣ городе и присылает в Сумы тайно к своим прежним совѣтником хотя по прежнему бунты и заводы чинит и город до конца погубит и пустѣ учинит и сумские де жители слышатъ іво Кондрашковы бунты и городовое разорене бояс іво Кондрашка идут розно а иные изготовилис итит и чтоб ты великий государь их пожаловал не велѣл ему Кондрашке за іво воровство и чародѣйство и за бунты у нихъ в Сумах і в Сумском уѣзде ныне і впред быт а жену іво Кондрашкову и товарища іво чародѣя Феска Крестиченка из Сумъ взят гдѣ ты великий государь укажеш а толко он Кондрашка будет в Суминѣ или в Сумском уѣзде и онъ де от него Кондрашка и от товарища ево вора и чародѣя черкашенина] Феска Крестиченка опасны чтоб он Кондрашка с нимъ Феском над ними грацкими людьми своим воровством и чародѣйством какова дурна не учинили и по твоему великого государя царя і великого князя Алексѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца указу мы холопы твои по обыском и по заручным челобитным Сумина города всяких чинов людей черкас Феска Крестиченка и Кондрашки Леонтьева велѣли в чародействе роспросит порознь и по роспросу будет меж ими Кондрашком и Феском в чем учинитца спор дат очные ставки а с очной ставки пытат и Кондрашка Леонтьев и Феско Крестиченко роспрашиваны и пытаны и огнем жжены і в чом на себя и на которых людей в роспросе и с пытки воровские свои слова говорили и

тѣ люди сысканы ж и роспрашиваны и пытаны ж а что в роспросе и с пытокъ говорили и о том к тебѣ великому государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу мы холопы твои писали и Кондрашки Леонтыва и Феска Крестиченка и тѣх людей на которыхъ говорили роспросные и пыточные рѣчи послали к Москве в Розряд апрѣля въ 6-м числѣ з бѣлогородскимъ стрельцомъ с Микиткою Фо[т]есковымъ а черкас Кондрашку Леонтыва и Феска Крестиченка и жонку Настку велѣли мы холопы твои держат за крепкими приставами и за короулы порознь в Болховом а черкашенин Нилка Басовъ зять посажон ... .. осми человекъ скаски за руками а в скаскахъ ихъ написано что тѣ черкасы Кондрашка Леонтьевъ и Феско Крестиченко померли за карауломъ своѣю смертию а не опилис и ништо к нимъ отравного зелья не принашивал и не удавилис и никакова дурна над собою не учинили и они караулшики ото всякого дурна ихъ берегли и смотрѣли накрепко а Филка Басовъ зят и жонка Настка которые в том же дѣле пытаны да твоего великого государя указу сидятъ Филка в Белѣгородѣ в тюрьмѣ а жонка Настка за приставомъ в Болховом и о том дѣле вели свой великого государя указ учинит намъ холопомъ твоимъ

Государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя і Бѣлыя Росіи самодержцу

174 мая въ 16 день с стрельцомъ с Микиткою Левонтьевымъ

Великий государь указалъ ихъ сослат на вѣчное жите в Синбирскѣ

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил,
стовп.599, арк. 565-567, 569*

№11

Грамота царя Олексія Михайловича
 белгородському воеводі
 князю Б.О.Репніну з вказівкою звільнити
 із ув'язнення дружину керівника заворушення
 в Сумах К. Леонтєва Анастасію,
 його товариша Пилипа «Басова зятя» зіслати
 до Симбірська на вічне проживання, а колишнього
 сумського воеводу У. Шамордіна направити
 на службу до Севська.
 1 липня 1666 р.

От царя і великого князя Алезѣя Михайловича всеа Великия і Малыя і Бѣлыя Росіи самодержца в Бѣлгород боярину нашему і воеводам князю Борису Алезандровичю Репнину с товарищи в нинешнем во 174-м году писали есте к намъ великому государю что по дѣлу Умая Шамордина и по обыскомъ черкасы Кондрашко Левонтєев да Феско Крестиченко Филка Басов зят да жонка Настька пытаны и огнем зжены и после де пытки Кандрашко и Феско померли а Филка Басов зят и жонка Настька до нашего великого государя указу сидятъ Филка в Белѣгородѣ в тюрмѣ жонка за приставомъ в Болховом и намъ великому государю велѣтъ бы о томъ нашъ великого государя указ учинить і какъ к вамъ ся наша великоу государя грамота придет і ты б боярин нашъ і воевода князь Борис Алезандровичъ с товарищи черкашенина Филку Басова зятя велѣли из Бела города с приставы и с провожатыми послать в Синбирскъ на вѣчное житие а в Синбирску велено ему быть в стрелцах ... великого государя указу о томъ в Синбирскъ к столнику і воеводе ко князю Івану Дашкову послан с Москвы и с приказу казанского дварца посланъ а жонку Настьку из за пристава велѣли свободит а Умая Шамордина велѣли выслати на нашу государеву службу в Сѣвскъ в полкъ к столнику нашему і воеводамъ ко князю Юрью Петровичю Трубецкому с товарищи буде до него Умая дѣла никакова нѣтъ да потомъ о всем писали к намъ великому государю а отписку, велѣли подать в Розрядѣ дѣюком нашимъ думному Дементью Башмакову да Федору Грибоѣдову да Василью Семенову Писанъ на Москвѣ лѣта 7174 июля въ 1 день.

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл,
 стовп. 599, арк. 570-571*

№12

Відписка белгородського воеводи Б.О.Репніна
з повідомленням про наслідки розгляду
справи по скарзі сумського козака
К.Леонтєва на утиски з боку воеводи
У.Шамордіна.
18 серпня 1666 р.

Государю царю і великому князю Алеѣсѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу холоп твой Бориско Репнин с товарищї челом бьют в прошлом во 173-м году октября въ 26-м числѣ прислана твоя [великого государя Алеѣѣя Михайло]вича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца грамота в Бѣлгород к нам холопом твоим за приписью дьяка Федора Грибоѣдова а в твоей великого государя грамоте написано указал ты великий государь подлинное дѣло Умая Шамордина с сумским черкашенином с Кондрашком Леонтєвым для вершенья прислат ко мнѣ холопу твоему Бориску с товарищї что он Кондрашка бил челом тебѣ великому государю на Москвѣ на него Умая от сумских черкас ото всего города въ ево налагахъ і во многих взятках в прошлом во 169-м году какъ онъ Умай будучи в Сумахъ на приказе сумским черкасом чинил всякие налоги и имал с нихъ черкас лошади і воли і всякую животину а челобитице у дѣла не за рукамі градцких людей и потому дѣлу Умаю Шамордину с нимъ Кондрашком велено твой великого государя указ учинит по твоему великого государя указу и по соборному уложению до чего доведетца а что государь по тому дѣлу учинено имъ будетъ и потому к тебѣ великому государю велено мнѣ холопу твоему писат в Розряд и Умай Шамордин приѣхал в Бѣлгород октября в том же числѣ какъ прислана твоя великого государя грамота и дѣло и с того числа июня по 25 число нынешнего 174-го году был он в Белѣгороде и сумские черкасы всѣмъ городомъ в Белѣгороде на Умая Шамордина против тово дѣла что бил челом Кондраш-

ко Леонтъев тебѣ великому государю ни в какихъ своих налогах і во взяткахъ не били челом а били челом тебѣ великому государю они сумские черкасы всѣм городом и подали в Белѣгородѣ де мнѣ холопу твоему с товарищѣ двѣ заручные челобитные на него Кондрашка во многомъ ево воровствѣ і в черадѣйстве а в челобитных ихъ написано что они на Умая Шамордина и на перед сего тебѣ великому государю не били челом и нине не челобитчики а бил де челом тебѣ великому государю он Кондрашко без их грацкого вѣдома с небольшими людьми с пьяницы а что государь іво Кондрашково прежнее воровство и черадѣйство и про то государь ево воровство сыскивано и с кѣм он Кондрашко черадѣйствовал і в томъ они пытаны и о том о всем к тебѣ великому государю я холопъ твой Бориско с товарищѣ на перед сего писал а он Кондрашко и черкашенин Феско Крестиченко после пытки померли а Умая Шамордина к тебѣ великому государю царю і великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу мы холопи твои к Москве отпустили июня въ 27 день потому что по дѣлу которое прислано ко мнѣ холопу твоему с товарищѣ по Кондрашкову челобитю и по ево Кондрашковым роспроснымъ и пыточным рѣчам до нево Умая дѣло не дошло

к отпуску

*царю і великому князю Алексѣю Михайловичю
всеа Великия і Малыя і Бѣлыя Росіи самодержцу
году 174 августа въ 18 день подал Умай Шамордин*

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл,
стовп. 589, арк. 654-657.*

№ 13

Чолобитна на ім'я російського царя
Олексія Михайловича
від зміщеного з посади
сумського воєводи Умая Шамордіна
з проханням зняти з нього опалу
та переліком заслуг
в обороні Сум від татар і військ гетьмана
І.Виговського.
1666 р.

Царю государю і великому князю Але́ксію Михайловичю всеа Великия и Малыя й Бѣлыя Росіи самодержцу бьет челом бѣдный і разореной холоп твой Умайко Шамордин в прошлом государь во 166-м году по твоему великого государя указу послан я холоп твой на твою великого государя службу в твой государь въ новой черкасской Сумин город на Кирилово мѣсто Арсеныва і в то государь время приходил в твої государь черкаські украинные города под Каменной і под Сумы измѣнник Івашко Виговской и кримской хан и приходы были к Сумам безпрестанно лѣто и зиму і в прошлом государь во 167-м году ин же измѣнник Івашко Виговской і кримской хан приходили на твоего государева боярина і воюводу князя Але́ксія Никитича Трубецково с товарищи под Конотоп і в то время под Сумы приходы были і бої у меня холопа твоего и у твоих государевых ратных людей с татары и с ызмѣнники с черкасы і на боях татары и черкасы въ языках иманы были і к тебѣ великому государю к Москве присыланы а иные языки татары и черкасы посланы к боярину і воюодам ко князю Але́ксію Никитичю Трубецкому с товарищи а как меня холопа твоего с Сум велено перемѣнит і по составному ложному челобитю вора и чародѣя і врага Божия сумского черкашенина Кондрашка Левонтьива я холоп твой тебѣ великому государю шглашен і разорен я шт нево вконец безостатку и страдал напрасно многия лѣта а нинѣ шн Кондрашка за свое воровство и чародѣйства в Белѣ городе вершен и с товарищем своим с Фаском Хрис-

тичонком а иные іво товарищи сосланы в Сибирскъ а на меня холопа твоего опроче іво воровского составу никто ни в чем тебѣ великому государю не бивал челом і вины моей ни в чем не сыскано милосерднїй государь царь і великиї князь Алеѣѣ Михайловичъ всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росїи самодержецъ пожалуй меня бѣднаго і разоренаго холопа своего за мое службишко для Спаса і Пречистыя Богородицы и для ради своего великого государя многолѣтнїго здорова и для всемирныя радости і рождения сына своего государева государя нашего благовѣрнаго царевича і великого князя Ивана Алеѣѣвича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росїи к своей государской праведной милости к руке что б мнѣ бѣдному холопу твоему ѡт напрасной безмѣрной бѣды напрасно не скончатца царь государь смилуйся.

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил, стовп. 599,
арк. 658.*

№14

Указ російського царя
Олексія Михайловича
про видачу «государева жалования»
сумському полковнику
Г. Кондратьєву
і 10-ти його «товарищам»
з зазначенням їх імен.
15 квітня 1667 р.

Лѣта 7175 апреля въ 15 день по государеву цареву і великого князя Алеѣѣ Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца указу боярину и оружейничему Богдану Матвѣвичю Хитрово да думному дворянину Івану Богдановичю Хитрово да дяком Семену Титову да Ондрею Селинцлеву Страту Фролову да Лариону Іванову пожаловал великий государь царь і великий князь Алеѣѣ Михайловичъ всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержец из Сумина города черкассково полковника Гарасима Кондратева с товарищи десяти человекъ велѣл имъ своево государева жалованя дат з дворцов ѣствъ и питей доволно дати на две недели а хто имяньем полковѣниковы товарищи и тому роспис под сим государевым указом по государеву цареву і великого князя Алеѣѣ Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца указу боярину и оружейничему Богдану Матвѣвичю Хитрово да думному дворянину Івану Богдановичю Хитрову ж да дяком Семену и Андрѣю і [же] Страту и Лариону учинит о том по указу великого государя по ... Григорей Гарасимов і исаулы Василей Андреев [Іван] Грегорѣев Афонасей [Грегорѣев] Писарь полковой Леонтей [Совелев] хорунжей Василей Цимбал рядовые черкасы Андрѣй..... Матвѣй..... челядникъ Гарасим....

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл,
оп. 12, спр. 504, арк.205, 206.*

№15

Розпорядження, які давалися харківському полковнику

I. Сірку за указами російського царя
Олексія Михайловича відносно його дій.

25 лютого 1668 р.

Списки с памятей каковы писаны к Ивашке Серку о походе а он тѣ памяти послал к Ивашку Брюховецкому а он Ивашко с тѣх памятей списки прислал к сумскому полковнику с тем ѣ ж прелесными листы

Лѣта 7176-го февраля въ 25 день по государеву цареву і великого князя Алеѣѣ Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержца указу памят харковскому полковнику Ивану Дмитреївичю Серку писал ты к околничему і воеводам ко князю Юрью Никитичю Борятинскому с товарищї и прислал прелесные листы и тѣ листы приняты и твои посланцы отпущены и околничей і воевода князь Юрья Никитичъ с товарищї стоит в Карпове збираетца з государевыми ратными людьми и собрався против неприятельских людей пойдет к Охтырскому или гдѣ доведетца и о том к тебѣ от околничего і воеводы вѣдомо будет гдѣ тебѣ сходитца

Лѣта 7176-го февраля въ 25 день по государеву цареву і великого князя Алеѣѣ Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержца указу памят харковскому полковнику Ивану Дмитреївичю Серку по указу великого государя царя і великого князя Алеѣѣ Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержца околничей і воївода князь Юрій Никитич Борятинской іво великого государя с ратными с конными и пѣшими многими людьми пошол под Охтырское и тебѣ б по указу великого государя с своим полком с казаками итїт к околничему і воїводе безо всякого молчаня не дожидаяся о том к себѣ иногo указу чтоб тебѣ одноконечно быт под Охтырку на сих днях вскорє у подлинных памятей припис дьяка Степана Федорова

выписанъ к великому государю в доклад

*Государю царю і великому князю Алеѣѣсѣю Михайловичю
всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіі самодержцу
176 марта въ 17 день с стряпчимъ
Степаномъ Образцовым*

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил, стовп. 621,
арк. 111-112.*

№ 16

Лист харківського полковника І. Сірка
до гетьмана І. Брюховецького.
26 лютого 1668 р.

Списаць с листа каков писал Івашко Серко
к Івашке Брюховецькому

Пану Івану Брюховецькому гетману в Ђрного войска
Запорожского добродѣю моему ко мнѣ много
милостивому

Іван Сѣрко полковникъ харковский ниско паду на подножий твоєм до лица земли чолом бью при котором жычу вашей милости і всему в Ђрному войску Запорожскому от Господа Бога доброго здоровю і вшеляких радосніх потѣх теды ж над неприятelmi нашими побѣды и одолѣние чего жычу вашъ мости неотмѣние яко собѣ самому през сие писмо мое велико упрошаю вашъ мости добродѣя моего раде вашъ мости пану свою показати против ко мнѣ і всей браті нашей в Ђры християнской знайдующихся в украинных городах земли государской когды что не толко их всей земли московской зачатая война войска Запорожского из царем московским о чим я посылаю к вашъ мости в Ђрных двух товаришев моихъ ознаймуючи о томъ их часум тераднѣйшого в Белогороде жадного человека не машъ кромѣ деревенских людей уезду белгородцкого о чом вашъ мости мѣ сторанье пилное не откладаючи на далшие часы бысмо не далі скупца войску московскому роскажуть в рытлом часу войску скупитися под Опошнем любо гды вашъ мости самъ но и лѣпше и разумѣшь мнѣ за полку Полтавского з войском Запорожским тысячей три люду доброго пришли бы от Полтавы полем стягнулис в Мерехву в понедѣлокъ пришли й тылко бы о том ништо не вѣдал кромѣ единого Бога і вашъ мости абым я туто з войскомъ от украины тягнул под Харьков бымъ не дал войти ратному люду в город бо уже и такъ немало братий нашей немало погинуло полковника рыбенского Штепу и иных немало тяжкою смертию потратили о чомъ вашъ мости мѣи пилное сторане з войскомъ Запо-

рожскимъ в хуткомъ часе тылко в томъ велико упрошаю вашъ мости добродѣя моего і всей братий нашей милой вѣрно войска Запорожского бы не было по слободамъ непотребной шерпанины от войска жадного и бысмо люду не тривожили которому вашъ мости добродѣй мой в писмѣ моемъ из ширости моей во всемъ вѣры додай когда ж я часу теперешнего правдиве ей ей ей подутраченомъ ды из моей войска Запорожского никгда не отступаю тылко вашъ мости повторе и по десяти супрошаю абы в рытломъ часе не откладаючи на опеляцію казали войску скупитца а мнѣ днемъ и ночью в хуткомъ часе о помочи додавали бысмо войскомъ московскимъ не дали скупитца бо юж то по трете от князя белгородцкого памят приходит бы и меня могли уловити яко полковника рыбенского и иныхъ тое вашъ мости ознаивши на томъ часѣ сомого себя и приятелъ вашъ мости добродѣя моего поручаю с Мерехвы февраля 26-го року 1668-го вашъ мости добродѣя моего зычливый приятелъ и слуга на всемъ поволный Иванъ Серко полковникъ харковский

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил,
стовп. 621, арк. 109-111.*

№17

Лист гетьмана П.Дорошенка
до гетьмана І.Брюховецького.
27 лютого 1668 р.

Списакъ с листа каков писал
Петрушко Дорошенко к Ивашке Брюховецкому
из Чигирина в Гадич

Велможный мнѣ пане гетмане мой велце ласка-
вый пане и брате яко мя в листи брата моего ско-
рым орду прибытом на защит от неприятелей кра-
ев наших упевнил такъ тепер ознаймую их потребу
нашу з Кутлушею мурзою на зыбульникъ притягну-
ло аже яко и разумѣло и сама орда с тым ся отозва-
ла их любо не нащо иншое толко на посполковане
наше прибыла еднакъ якийз бы способом а за кою
надѣєю і в заднепрее мѣ.... втегати обовязку подоб-
ну в томъ в тамобочного старшины из Запорожим
сумнѣне шлюбу выгледают яко ж и мы непрохоних
к нашей поволности склонили аж над пиречоною им
нашу приязнь оную присягою ствердалисмо а тую
вонпливость не.... перед себе берутъ толко коло не-
давно от запорожцовъ значне ушкожоным будучи
неприязнь их к собѣ доводят и наше те ж люде на
посилки з ними ж в заднепріе на назначоное по роз-
розненю бывшом жадными певностями поуфалов
приязнь не подкрепившиися мусят тако и уж быти
вонпливости з барзе тымъ потровоженным коли люде
перяясловские для замешаню домой войны на семь
боце промежнующие тепер за уневерсалом моим до
Переясловля для обзору своих кгрунтов ходившихъ
тамъ с них без вѣдома в милости брата моего не тол-
ко оных из ухтове принял пан Дмитрашко полков-
никъ тамошний пенкованые окованных коли б не за-
ците приятели не содвигнули помышлял гдѣ инде
задѣти а таковая пре то нехиткое то мусит приноси-
ти вонпливость а такъ яко наши посколко такъ и та-
тарские без путя затыгнулшиися Заднепре уховай
Боже нам жебы проз неухвалость в дѣле зачатом
мешали за чим для всего того несеня а крѣпкою
присягою наши и татарское приязни обтвароване гды
ж вашъ мости брат мой з обрады войсковые людеи
верстовых розсудных такъ заднепрѣских городовых
яко у кошевых хотѣл до нас слати и тое такъ дѣло

наше утвердити того власне а не иного потреба а когда я на Запороже пишу узываючи их достотечное з нами зубополно милости единомыслности и абы своих особо мавых до нас на стверженя присягою приязне наше и тое на ком нам но и барзе належит і вашъ мости брат мой заводно зайтивал горливе их до того ведучи през чо бы яко найлатвѣй и найсняднѣй рѣчи наши помыслие могли не отступоват ото вашъ мости брата милого прошу уневерсалом явныхъ любо на посилковане тамъ того боку невидалем был лечь своим казалем способомъ оголосити по полкахъ жебы охочие так городовые и конные и пехотные люди для защиту скоро тамъ той край заходили аж с вонпливость по ухвалости през поступокъ Дмитрашку и залѣтуем вашъ мость брат мой тое рачь потрафити якобы вшелякие противности уморовалися всѣ тые теды есть чево уваги вашъ мость брат мой забравши абы своем skutku не могли омешковаті яко наипечало вызшей старайся за ним моей братерской милости поволность в ласку вашъ мости брата моего залецаю в Чигиринѣ 27-го февраля року 1668-го

ваш мости моіво ласкавого пана всего добра зычливый брат и слуга поволный Петро Дорошенко гетьман войска Запорожского

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил,
стовп. 621, арк. 107-109*

№18

Лист гетьмана І. Брюховецького
до сумського полковника Г. Кондратьєва.
3 березня 1668 р.

Списакъ с прелесного листа Івашка Брюховецького какъ он писал к сумскому полковнику к Гарасиму Кондратьєву а он Гарасимъ тот прелесной листъ прислал в Ахтырской к околничему і воеводе ко князю Юрью Никитичю Борятинскому в нинешнем во 176-м году марта въ 8-м числѣ

Мой ласкавый приятелю пане полковнику сумскій велце мой ласкавый пане на многия лѣта зупрей мости моей доброго от Господа Бога вашей милости получитьи зычу здоровья состоячи я приятелемъ зычливымъ вашей милости и годливостъ к вашей милости братерскую имѣючи не занехалемъ еще писаньемъ моимъ навѣдити и пересторогу од неприятелей дати вашей милости яко ж не былъ бымъ зычливымъ вашей милости приятелемъ когда вѣдоючи явную згубу намъ од неприятелей і вамъ уготованную не убовлялъ вашей милости которое дайно і вызший творче щобъ ся вскоре на ихъ обернули которою нашей брате явно вырожають або всѣмъ ознаймуетъ мнѣ пан Іванъ Сѣрко полковникъ харковский который видячи неужитого тирамского народу московского немилосердный и праве тирамско над нашими поступокъ до войска Запорожского зо всѣми слобожанами своими прихиялся же гонякою смертю и неужитымъ тиранскимъ способомъ добрыхъ молодцовъ то есть полковника рыбенского и Штепу и иншихъ с сего свѣта згладили и добра ихъ непричомъ жоны и дѣти зоставивши всѣ побрали о чомъ я тебе приятеля моего остерегаю змилиуйся самъ над собою и над своею единоутробною братиею посполу звашь мости мешкоючою отдался отъ тыхъ тирановъ и невѣрныхъ згодныхъ и губителнымъ провославного христіанского народу оманомъ бо певне есть ли вашь мости буде въ часъ до Вольного ѣдятъ вашь мости тые тиране такъ яко и тыхъ небозчиковъ добрыхъ молодцовъ поѣли для знаднѣйшого вырозумене копиемъ з лис-

ту пана полковника харковского опосылаю вашъ мости в то ж и памятей списки от Борятинского на который пан полковникъ харковский не слушаючис бы я остерег до войска Запорожского удался [щы] я та честь войска естли потреба зараз вашъ мости не токмо своимъ лечь и орды с потребы пошлю бо уже вышла и зостае на зыболнику о которой мнѣ его милости пан Петро Дорошенко брат мой в листѣ своемъ ознаймуеть которого то листъ і вашъ мости копѣю списавши посылаю с которого вашъ мости информируючися не одлучайся от войска Запорожского и с тиранами тими которые тебе придуть изѣсти не перестовай о чом тебѣ увѣдомивши на сей час Господу Богу поручаю в Гадячомъ 3-го марта року 1668-го

вашъ мости всего добра зычливый приятел и слуга Иван Брюховецкий гетман вѣрного войска Запорожского на подписке написано

мнѣ велце ласкавому приятелеви пану Гарасимови Кондратівичеви полковникови вѣрного войска Запорожского сумскому велце моему ласкавому пану

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил,
стовп. 621, арк. 103-104.*

№19

Лист-звернення
гетьмана І. Брюховецького
до сумських жителів.
3 березня 1668 р.

Списакъ з другого листа каков писал Івашка
Брюховецкой ко всѣм сумским жителем

Іван Брюховецький гетман з вѣрним войском Запорожским пану полковникови сумскому сотником отаманом городовым і всему товариству войтом и посполитым породы нашей украинской во всей околичности до Сум належачей по мѣстах и селех мешкоючим людем брате нашей милой доброго от Господа Бога здоровья и скорого з нами соединенья повѣкшовавши до вѣдомости доносим писалисмо к вам в тых недавно минувших часех выразне през наши уневерсалы доючи знати о лукавой и скрытой на наши немевшие противно московскому моестатови крове опливаючис вѣрности московской противно нам войску Запорожскому і всему народу украинскому здравѣе за что му з нашей повинности і християнска милости якобы все от нас завчасу братерскую завспѣвши о той зраде московской острогу призволили без великого заходу без досливого московского над собою выконаня одно з нами разумѣти иже по тот часъ о том пожеданом нам і вам всѣм пожитечным дѣле жадного домысльного не можемъ дождати за якоусь вашою озлоблостью отвѣту если чый не то ее белогородцкое чести с которе ужался тилко б же нѣкоторые слободцкихъ городов наше породы начальных особы од немилостивыхъ московскихъ тиранских рукъ свѣжо чюем запевно за своѣ вѣрныя противно им службы в Бела городе узнали і вы дожидаетесь вѣдомы ты немогом не жычочи однакъ вамъ всѣм братьий нашей того от лукавых москолей назначеного зла але лѣпшей сприяваючи що и сабѣ самому вѣры православной християнска помноженья симъ повторным нашим жичливым засылаемъ еще вас уневерсалом о разѣ жедаючи абы скоро по прочитаню оног необавляючися иншого ничего себе воеводу из людьми всѣми московскими знайдючегося взявши

и сторожею обаровавше с поуфалами якими своими особыми к нам прислали през тых обовляючи нам цѣлую свою озедноченя пожеданком братерском литенцыгу а тые московские воіводки для якое иншое нам сут потреби толко й для сее ще[пти]льное абысмо часу своіво за тых нашу братю которые могутъ быти живые в руках их тяжких на волю замѣною выдвигнуті в силах за и татарских намъ на помочь противно наших общих неприятелей охочих вѣдати вамъ подоем же на сих часех попереду больших ордѣ з двома салтанами и такъ разумѣемъ с потребу же их на зыбовник притягло отколе даючи нам з братом нашим з гетманом с паном Петром Дорошенкомъ о своем поспѣсе знаті просят абысмо им куда ити въ якиі край указали привед претужны тые силы на сюю сторону переправят и на назначоное од насъ поспешатся мѣстце повторее вамъ братий нашей здорово ради абысте завчас якося вышей поменило и не иначе же з жадное иншое спотребное димонины чинили отвожаючи ити абы до того но потом пожитечного дѣла достовало погодного часу а кигды даст Богъ уже вы брате нашево познами розумѣте будете то абы тые зычливые нам татарские посланки в тот вас край змираючи к Белу городу не бывали латво постораемся и запобежим завчасу при том на последний сей нашъ уневерсал ожидаючи от вас отвѣту Господу Богу поручаем данъ в Гадичом марта 3-го числа 1668-го

звышѣменованный гетман рукою власною

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стил,
стовп. 621, арк. 105-107.*

№20

Відписка белгородського воеводи
 Ю.Борятинського
 про заворушення в харківському полку
 на чолі з полковником І.Сірком
 та про одержання
 від сумського полковника
 Г.Кондратьєва «прелесных» листів гетьманів
 І.Брюховецького, П.Дорошенка
 та харківського полковника І.Сірка.
 17 березня 1668 р.

Государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу холопъ твой Юшка Борятинской с товарищи челом бьет по твоему великого государя царя і великого князя Алеѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца указу ходил я холоп твой с твоими великого государя ратными людьми из Охтырского под Котелву и против твоего великого государя указу и статей под Котелвою учинил и о том к тебѣ великому государю царю і великому князю Алеѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу я холопъ твой писал ис под Котелвы марта въ 6 день ис под Котелвы я холоп твой с твоими великого государя ратными людьми пошел в Охтырской марта въ 7 день и пришол того ж числа для государь того въѣдомо мнѣ холопу твоему учинилос под Котелвою что харковской полковникъ Івашко Серко тебѣ великому государю изменил и въ полку в городѣх штатости почались бы болшиа а Харков тебѣ великому государю не изменил и харковцы меж себя выбрали полковника иного і в соборной церкви тебѣ великому государю присягу вновь учинили а естли бы я холоп твой с твоими великого государя ратными людьми в Охтырской не поспешил и Ахтырские бы і всѣ твои великого государя черкаские города которые въѣдомы к Бѣлу городу тебѣ великому государю изменили да марта государь въ 8 день писал ко мнѣ холопу твоему ис Сумъ полковник Герасим Кондратьев с сыном своим Іваномъ и прислал прелесные воровские листы один Івашка Брюховецкого а другой Петрушки

Дорошенка а третей список с листа Івашка Серка да списки с помятей что послал я холоп твой к нему Івашку Серку чтоб он шол ко мнѣ холопу твоему в поход и онѣ Івашка писал ко мнѣ холопу твоему против тых моих памятей что он с своим полкомъ ко мнѣ холопу твоему въ походъ идет к Охтырскому а к Івашки Брюховецкому в листу своем писал чтоб он к нему прислал на помоч людей вскорѣ чтоб ему над твоими великого государя украинными городами промыслъ учинит до тѣх мѣстъ покамѣст бы твои великого государя ратные люди не собралис да Івашко ж Серко воровски написал і вмѣстил будто рыбенского полковника Степана тирански замучили и в рыбенскомъ государь полку при мнѣ холопе твоем полковника Степана не бывало а был в том полку полковникъ Іван Дзинковской и нинѣ он же то он вор написал чтоб тѣмъ і всѣ города от твоей великого государя милости отлучилис и прелстит и я холоп твой полковникову Герасимову сыну Кондратіва Івану за такую вѣрность отца іво дал твоего государева жалованя пару соболей да полковников же сынъ Іван сказывал мнѣ холопу твоему отецъ де ево приказал ко мнѣ холопу твоему что он до своей смерті будет служит тебѣ великому государю вѣрно и сумских черкас будет держат под болшим страхом а какъ я холоп твой ис под Котелвы пришол в Охтырской і в Колонтаев і в Красной Кут послал я холоп твой твоих великого государя ратных людей по четыре роты рейтар а в ыные государь города твоих великого государя ратных людей послат мнѣ холопу твоему нѣково твоих великого государя ратных людей у меня холопа твоіво малолюдно да и для государь того в ыные города ратных людей не послал чтоб врозни ратных людей не потерят а хотя будет государь белгородцкого полку черкаские города и слободы своруют изменят боючис болшого збору запорожских казаков и малоросійских городов черкас и для того чтоб имъ какова разореня не учинили а какъ государь твои великого государя ратные многие люди подступят и тѣ города и слободы тебѣ великому государю чае добьют челом а твоих великого государя ратных людей после того какъ я холоп твой пошол ис Карпова мало прибывает а каковы государь листы ис памятей списки прислал ко мнѣ холопу твоему ис Сум полковникъ Герасим Кондратьев и с тѣх государь лис-

товъ и списков списки ж послал к тебѣ великому государю царю і великому князю Алексеѣю Михайловичю всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу я холоп твой под сею отпискою с стряпчим с Іваном Обрасцовым марта въ 9 день а отписку государь и списки велѣл ему подат в Розряде дьяком думному Дементью Бошмакову да Федору Грибоѣдову да Василию Семенову а об ыных государь об ыздѣшних шятостях тебѣ великому государю велѣл ему Івану известит словесно да марта государь въ 7 день писал ко мнѣ холопу твоему из Бела города боярин і воівода князь Григорей Григорѣвич Рамодановской а в отписке своей написал указал ты великій государь ему боярину і воіводе быт на мое мѣсто и белгородцкого полку ратных людей принят а мнѣ холопу твоему и товарищу моему князю Василию Борятинскому велѣно ѣхат к тебѣ великому государю к Москве а какъ боярин і воівода князь Григорей Григорѣвич в Охтырской приѣдет и будет твоя великого государя грамота о росписке чтоб мнѣ холопу твоему отдал ему твое великого государя знамя и ратных людей і по твоему великого государя указу я холоп твой твое великого государя знамя и ратных людей отдам тот часъ и к тебѣ великому государю к Москве поѣду наспех и как твои государьские пресвѣтлые очи увижу и обы здѣшнем о всем тебѣ великому государю я холоп твой извещу да марта въ 9-ом числѣ писал ко мнѣ холопу твоему с Мурафы приказной человекъ Потап Одогуров а в отписке іво писано что Івашко Серко изменя тебѣ великому государю пошел с своей слободы со всѣми черкасы тое слободы к Полтаве марта под 7-м число и слободу свою покинул а в Харкове де забунтовали было два человека Федка Волошенинов с товарищем чтоб изменит же и харковцы де тѣх бунтовщиков розстреляли а изменил Івашко Серко і изменя ушел в ту пору і в тѣх государь числех какъ я холоп твой с твоими великого государя ратными людьми стоял под Котелвою и нине государь черкаские новопоселенные города белгородцкого полку бес такова мятежника будут крѣпки и шатости от них не чае а которые государь города в ближних мѣстах околѣ Ахтырского хотя была и мысль худая а нине им изменит нельзя

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стл.,
стовп. 621, арк. 113-116.*

№ 21

Повідомлення про відписку белгородського
воеводи князя Ю.Борятинського,
в якій йдеться про надсилку
до Сум «прелесных листов»
гетьмана І.Брюховецького та іншими вістями.
Березень 1668 р.

В нынешнем во 176 году марта въ 17-м числѣ к великому государю царю і великому князю Алексеѣю Михайловичу всеа Великия й Малыя й Бѣлыя Росіи самодержцу писал из Охтырска околничей і воеводы князь Юрья Никитич Борятинской с товарищи и с под Котелвы де онъ околничей і воевода с полком пришел в Охтырской марта въ 7-м числѣ для того въдомо де ему учинилос что де харковской полковникъ Івашко Серко великому государю изменил и іво полку в городѣхъ шатости учели быт болшиа а харковцы де межъ себя выбрали полковника иного і в соборной церкви присягу вновь учинили а естли де бы онъ околничей і воевода с полкомъ в Охтырской не поспешил и ахтырские б і всѣхъ великого государя черкасских городов жители которые города въдомы к Белу городу великому государю изменили да марта де въ 8-м числѣ писал к нему околничему і воеводе ис Сумъ полковникъ Гарасимъ Кондратьевъ с сыномъ своимъ Іваномъ и прислал прелесные воровские листы, І.Івашка Брюховецького что писал к сумскому полковнику к Гарасиму Кондратьеву другой Петрушки Дорошенка что писал к Івашке Брюховецькому да списокъ с листа Івашка Серка что писал к Івашке Брюховецькому да списки с памятей что он околничей і воевода тѣ памяти посылал к нему Івашку Серку чтоб он шолъ к нему в поход и Івашко де Серко против тѣхъ памятей к нему околничему і воеводе писал что онъ своимъ полком к нему околничему і воеводе к Охтырскому в поход идетъ а в листу Івашка Серка к измѣннику к Івашку Брюховецькому написано чтоб он Івашко Брюховецькой к нему Івашку Серку прислал на помочъ людей вскоре чтоб ему над государевыми украинными городами промыслъ учинит покамъѣсть государевы ратные людѣ не собрались, да Івашко ж Серко воровски написал і вмнил будто рыбенского полковника Степана

тирански замучили, а в Рыбенскомъ де полковника Степана при немъ околничемъ і воеводе небивало а был в том полку полковникъ Иванъ Дзинковской і нине он же а суминского полковника Гарасима Кондратева сыну іво Ивану за вѣрность отца ево дано государева жалованья пара соболей да тотъ же де полковниковъ сынъ Иванъ ему околничему і воеводе говорил отецъ де іво с нимъ к нему околничему і воеводе приказывал что де он полковникъ до своей смерти будетъ служить великому государю вѣрно и сумскихъ черкас держат учнетъ под болшим страхом да онъ же де околничей і воевода из Охтырска в Колонтаевъ і в Красной Куть послал ратных людей по 4 роты рейтар а в ыные де города ратныхъ людей послать нѣкво потому в полку у него малоллюдно, да марта де въ 9-м числѣ писалъ к нему околничему і воеводе с Мурафы приказной человекъ Потапъ Одадуевъ что Івашко Серко великому государю изменил и ис слободы своей со всѣми черкасы пошел к Полтаве марта под 7 число и слободу свою покинул а в Харкове де забунтовали было 2 человека чтоб изменит же и харковцы де тѣхъ бунтовщиков росстреляли, да марта ж де въ 7-м числѣ писалъ к нему околничему і воеводе из Бела города бояринъ і воевода князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской что ему по указу великого государя велено быть на ево околничего і воеводы мѣсто и белгородцкого полку ратных людей принять а ему околничему і воеводе і товарищу іво из Бела города велено ѣхать к великому государю к Москве і какъ де к нему околничему і воеводе великого государя грамота о росписке будетъ и он околничей і воевода государево знамя и ратныхъ людей боярину і воеводамъ отдасть тотъ часть и к Москве поѣдетъ наспехъ и приѣхав о всемъ великому государю известит

о присылке прелесных листов великого государя грамоты не послано для того что околничей і воевода князь Юрѣ Никитичъ Борятинской приѣхал к Москве

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл,
стовп. 621, арк. 98-102.*

№ 22

Витяг з довідки по запиту приказу
Великого двору про час побудови Сум
та інших міст на території Сумського полку.
9 вересня 1682 р.

Город Суминъ построень во 166-м году на рекѣ на Пслѣ по правую сторону в томъ городе людей полковые и городовые службы черкас 1253 а по сколку за ними земель за человеком того не написано а за сумским полковником за Гарасимом Кондратьевым з детми земель в вотчине 100 четї в помѣсте 430 четї всего 530 а в сумскихъ строелных книгах строенья Кирила Арсеньева 166 году написано, по указу блаженные памяти великого государя царя і великого князя Алексеѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца и по грамоте іс приказу болшаго дворца за приписю діака Игнатѣя Матвѣева околничей і воевода князь Семень Петровичъ Лвов посылал из Бела города в новой Суминъ город салдацкаго строю капитана Мирона Залотарева велено ему Мирону отмежевать земли и лесов и рыбных ловел і всяких угодей к новому Сумину городу суминским черкасом от Путивля и от Обояни и от Хотмышскова и от Каменова і вверхъ і вниз по Пслу рѣкѣ на четыре стороны по десяти верстѣ и Миронъ Золотарев отмежевалъ к Сумину городу земли и лесов і всякихъ угодей от Путивля и от Обояни и от Хотмышскова и от Каменова і вверхъ і вниз по рекѣ по Пслу на четыре стороны по десяти верстѣ і на межах ямы покопал і столбы поставил и грани потесал і всякие признаки учинил вперед для спору (далі на аркушах 448-456 йде докладний опис усіх позначок і прикмет, які визначали межі відведених Сумам земель)

*РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл,
стовп.1020, арк.446-447.*

С.І.Побожій

ТРАДИЦІЇ КОЛЕКЦІОНУВАННЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ. ІСТОРІЯ. ПРИВАТНІ І КОРПОРАТИВНІ КОЛЕКЦІЇ. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Початок процесу становлення колекціонування на Слобожанщині може бути віднесено до XVIII століття. Проте локалізувати його хронологічно або ж топографічно не виявляється можливим. Спочатку мистецькі колекції знаходили свій притулок у садибах, заміських будинках, будівництво яких на Слобожанщині розпочалося з другої половини XVIII ст. Вже тоді їхні хазяї звертали увагу не тільки на зовнішній вигляд садиби, але й на прикрасу інтер'єрів. Часто в них, за твердженням знавця садибної культури архітектора і художника Г.К.Лукомського, поряд з меблями, дзеркалами та зброєю можна було бачити «велику кількість картин типово козачого письма». Цінні відомості про колекції в цьому регіоні зустрічаємо на сторінках книги вищеназваного дослідника «Старовинні садиби Харківської губернії» [1].

Слобожанські поміщики намагалися облаштувати свої садиби таким чином, щоб вони нагадували володарям про побачену ними розкіш замських палаців Петербурга, Москви, Варшави і Парижа. З часом портретні родові галереї ставали не тільки видимим родовим літописом, але й ядром майбутньої художньої колекції.

Значні мистецькі колекції знаходилися у садибах «Михайлівка» Капністів (російський живопис XVIII століття: В.Боровиковський, О.Кипренський; італійський живопис: Ф.Гварді, П.Панніні; голландський та фламандський живопис XVII ст.; українські килими XVIII ст.); «Боброве» Анненкових (живопис, графіка, фарфор); «Шаровка» Кенігів (живопис І.Шишкіна, В.Верещагіна та ін.); «Кекіно» В.Д. фон Лоренц-Ебліна (голландський живопис XVII ст.); «Должик» князя С.Д.Голіцина (в основному портрети); «Мерчик» Є.М.Духовського (у палаці був «створений музей»); «Стара Водолага» О.Д.Голіцина («у будинку гарне зібрання картин»); «Славгородок» княжни В.В.Голіциної («тут є чудові портрети...»); «Графське» графа П.Гендрікова («у кімнатах нижнього поверху є цікаві картини»); «Бездрик» М.Алфьорової («у будинку багато гарних старовинних речей»); «Хотінь» П.С.Строганова (живопис, художні меблі); «Низи» М.Д.Кондратьєва (голландський та фламандський живопис XVII – XVIII ст. У зібранні були полотна італійських митців, зокрема «Жертвоприношення Авраама», «Суд Париса» та робота невідомого художника школи Рубенса «Алегорія Генріха IV», які зараз знаходяться у колекції Сумського художнього музею), «Куличка» О.А.Красовського (живопис та графіка О.А.Красовського, українське декоративно-ужиткове мистецтво) [2].

На початку, зображені на полотнах предки засновника садиби були якби своєрідним видимим родовим літописом. Саме про це написав у своєму вірші «Зала предків» (1907) російський історик мистецтва М.Врангель:

*«Там бледных предков длинный ряд
Глядит усталыми глазами,
Часы замолкли, не стучат,
И мебель скрыта под чехлами»*

З часом, під впливом різних обставин, у володарів цих багато в чому стихійних колекцій, починають формуватися

естетичні смаки. Цьому сприяє і відвідування європейських музеїв та галерей, знайомство з шанувальниками красних мистецтв, антикварами та колекціонерами. Таким чином, з простого захоплення перші придбання стають початком осмисленого збиральництва. Незабаром виключна цінність художніх колекцій деяких слобожанських садиб звернула на себе увагу знавців мистецтва. Наприклад, одна з них – «Михайлівка» Капністів – була репрезентована декількома портретами на виставці російського портрета в петербурзькому Таврійському палаці у 1905 році (Левицький Д. Портрет князя М.В.Репніна, Молінарі О. Портрет О.А.Іваненка та портрет А.А.Іваненка) [3]. Ініціатор цієї виставки культурний діяч С.Дягилев *«поставив собі завданням об'їхати всю провінцію» /.../, всі поміщицькі садиби, про які було чутно, що вони мають цікаві /.../ портрети»,* – писав пізніше історик О.Бенуа у своїх мемуарах [4].

До складу колекції Капністів входили й живописні твори О.Кипренського, Ж.-Б. Грьоза, Ф.Гварді, П.Панніні, П.П.Рубенса. Ця колекція збиралася протягом століття дідом та батьком володаря садиби – графа О.В.Капніста (1838-1910). До неї входили і твори мистецтва з мистецьких колекцій Репніних в Яготині, згодом перевезених до слобожанської Михайлівки В.В.Капніст (1841-1919 (?)) – останньою володаркою цієї однієї з найбільш красивих і типових садиб всієї України. Як ми зазначали в інших публікаціях, є всі підстави стверджувати, що Михайлівку відвідали: С.Дягилев – під час своєї «одісеї» по садибах і відомий російський художник Валентин Серов – під час написання ним групового портрета «Олександр III з родиною» на замовлення харківського дворянства [5].

Значна художня колекція знаходилася у селі Бобровому на Лебединщині у садибі Анненкових. Її володарка – Віра Іванівна Анненкова (1813-1902) – продовжувала справу колекціонування, розпочату її батьками. На початку ХХ ст. палац у Бобровому був уже справжнім музеєм. І все ж про склад цієї колекції судити надзвичайно важко. Серед уцілілих речей з неї, які зараз знаходяться у зібранні Лебединського міського художнього музею, зокрема відзначимо такі твори: «Портрет В.І.Анненкової» пензля невідомого художника (його авторство спочатку приписувалося само-

му К.Брюллову), акварель М.Каразіна «Будівництво Закаспійської залізниці», «Портрет дівчини» М.Ланського, акварелі С.Галактіонова та малюнки членів родини Анненкових.

Біля витоків колекціонування та меценатства на Слобожанщині знаходився і просвітницький гурток «Попівська академія» у с. Попівка Сумського повіту. Син одного з його учасників, архітектора М. Алфьорова – Аркадій Миколайович Алфьоров (1811-1872) незабаром став відомим колекціонером, справжнім знавцем у галузі образотворчого мистецтва. Свою колекцію картин та гравюр він заповідав музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету. На думку відомого харківського вченого, історика мистецтва Є.К.Редіна, за цією колекцією *«можна прослідкувати в загальних рисах процес розвитку гравюри, як художнього твору»* [6]. Разом з тим, у колекції А.Алфьорова було й декілька чудових картин І.Айвазовського. Колекція складалася з гравюр, офортів, літографій (3000 примірників), живопису (50) та акварелей і малюнків (421). У живописній частині цієї колекції Є.Редін відзначає *«гарні взірці школи Йорданса і Пуссена»*, а у царині графіки – малюнки голландської, фламандської, італійської шкіл. Зокрема там були малюнки майстрів «першої величини»: А. Ван Остаде, Н.Берхема, Г.Метсю, А. Ван де Вільде, А. Ван Дейка, Дж. Романо, Дюрера. На думку А.Алфьорова, при вивченні історії мистецтва та естетики необхідне наочне вивчення студентами мистецьких творів, у той же час, як у Харкові був відчутний брак музеїв та галерей. *«Цю прогалуну при Харківському університеті я бажав би, по мірі спроможності моєї і сил, поповнити...»*, – так пояснював колекціонер своє бажання передати колекцію Харківському університету [7].

Аналіз «старої колекції» Сумського художнього музею свідчить про те, що вона сформувалася на основі садибних колекцій Апраксіних, Алфьорова, Прянишникова, Харитоненка. Мистецька колекція останнього зберігалася у Наталівці (іконопис, російський та український живопис), Сумах (знаходилася у місцевому будинку), Москві (на Софіївській набережній зберігалася колекція творів французьких художників, а також картина «Весна» швейцар-

ського художника А.Бьокліна) та у с. Тур'я. Завдяки меценатству та опіці П.Харитоненка, Слобожанщину змогли відвідати відомі російські художники, скульптори та архітектори (М.Добужинський, С.Коньонков, П.Малаявін, О.Матвеев, К.Петров-Водкін, О.Щусев). Із списку творів колекції П.Харитоненка, складеному харківськими музейними працівниками, довідуємося про авторів, роботи яких входили до мистецької збірки слобожанського цукрозаводчика: О.Боголюбов, М.Бодаревський, С.Виноградов, М.Дубовської, Л.Каменев, Й.Крачковський, В.Маковський, Г.Мясоедов, М.Неврев, М.Нестеров, О.Орловський, О.Поленова, І.Прянишников, О.Савінов, В.Суриков, В.Тропінін, К.Трутовський, І.Шишкін, С.Щедрін. Деякі з цих творів зберігаються у Харківському художньому музеї, а частина була втрачена під час другої світової війни [8].

Глибоким знавцем у галузі красних мистецтв був В.А.Квітка – племінник відомого українського письменника Г.Ф.Квітки-Основ'яненка. Його мистецька колекція знаходилася у замиському будинку Квіток на Основі і була добре відома у середовищі харківської інтелігенції. *«Там були дуже гарні картини, переважно зарубіжних художників початку дев'ятнадцятого століття. Квітка дуже любив свою колекцію і з задоволенням показував її»*, – згадувала педагог і художник М.Д.Раєвська – перша жінка в Росії, удостоєна академією мистецтв звання художника. На виставці російського портрету 1905 р. експонувався «Портрет Ф.І.Квітки» (1794) В.Боровиковського з колекції В.Квітки. Його колекція мала значний вплив на Д.І.Каченовського – вихованця харківського університету, автора праць з історії італійського мистецтва доби Відродження. Частина колекції В.Квітки стала основою колекції Гладкових у Харкові. Ці відомості виявлені нами в одному київському архіві. Харківський мистецтвознавець Д.Гордеев (учень відомого історика і теоретика мистецтва Ф.Шміта) зробив «Опис колекції Гладкових», у якому зокрема згадуються деякі твори образотворчого мистецтва з колекції Квіток [9]. Окремі твори із зібрання Квітки потрапили до Харківського міського художньо-промислового музею та університетського музею. Приватні художні колекції І.Бецького та А.Алфьорова надійшли згідно заповіту колекціо-

нерів до музею красних мистецтв та старожитностей Харківського університету.

Цінну колекцію мистецьких творів зібрав І.Є.Бецький – вихованець Харківського університету. Її він згодом пожертвував музею цього навчального закладу. Спочатку він передав 170 картин, а незабаром ще 373 твори. На думку збирача, вона повинна була стати важливим чинником у справі викладання історії мистецтва у Харківському університеті, а також й для *«чисто художньої насолоди»*. Будучи у Флоренції, він встиг зібрати значну колекцію картин італійської школи *«не перших майстрів, але їхніх учнів»*. Є.Редін називав його *«не простим колекціонером»*, розуміючи насамперед мистецтвознавчу обізнаність І.Бецького. Він, наприклад, міг розпізнати, до якої школи відноситься той чи інший твір мистецтва, відмічав відмінність між закінченим твором та етюдом, ескізом. Головною відмінністю І.Бецького-колекціонера слід вважати увагу останнього до естетичного впливу мистецького твору на глядача. Зокрема, він відзначав, що *«художество саме – краса»*. Під красою він розумів поєднання колориту, почуття, руху, вираження. Відзначимо й те, що І.Бецький намагався розібратися у таких непростих питаннях для колекціонера як ціноутворення на твори мистецтва. Пожертвована колекція І.Бецького у подальшому дала поштовх для створення картинної галереї в Харківському університеті.

Окрім старовинних харківських колекцій Альферакі, Квітки, на початку ХХ ст. помітне місце займали місце Гладкових і Філонових. Більшість приватних колекцій та залишки садибних зібрань після 1917 р. були націоналізовані та розподілені між державними художніми та історико-краєзнавчими музеями. Традиції приватного колекціонування на Слобожанщині зберігалися в основному у великих містах (Харків, Суми). Розвиток цієї безперечно корисної і благородної справи ускладнювався специфічною соціокультурною ситуацією, в якій постать колекціонера сприймалася соціумом у провінції у кращому випадку із здивуванням (згадаймо фільм «Опудало»). Проте, однак, всім відомі зібрання колекціонерів І.Лучковського та С.Давидова з Харкова, Б.Ткаченка з Лебедина. Основу зібрання І.Лучковського складають твори російських художників ХХ сто-

ліття, зокрема представників останнього покоління «Мира искусства», роботи майстрів таких відомих художніх об'єднань початку ХХ ст., як «Блакитна троянда» і «Бубновий валет». Своїми високими мистецькими якостями відзначаються роботи З.Серебрякової «Пагорби. Нескучне» (1914), А.Лентулова «Діти з полуницею» (1918), П.Кузнецова «Корзина з квітами» (1938), Н.Альтмана «Натюрморт з золотою рибкою» (1931-32), О.Самохвалова «Коло музичних форм» (1920) [10].

Твори сучасних сумських художників багато років збирає сумський колекціонер і краєзнавець М.В.Сергієнко. У складанні колекції головним для збирача є власні мистецькі уподобання, які ґрунтуються на багатому і розвиненому естетичному досвіді. Особливе місце займають у її зібранні живописні та графічні роботи сумського художника М.Юденкова.

На початку 1990-х рр. колекціонуванням починають займатися банки, фінансові компанії та фірми. В Сумах такою установою стало акціонерне товариство СБТС, створивши мистецьку колекцію, яка згодом стала основою галереї сучасного мистецтва «Айстра». Початковий етап становлення галереї та колекції було зафіксовано у каталозі, виданому у 1994 році. Перевага в формуванні колекції відводилася незаангажованому мистецтву, представники якого гуртувалися в Сумах навколо студії образотворчого мистецтва під керівництвом сумського художника Б.Данченка (І.Гапochenко, Г.Гідора, М.Юденков, В.Ратнер). Водночас, у колекції були репрезентовані й твори художників, які представляли мистецький осередок Сумської обласної організації спілки художників (В.Єрмоленко, Б.Люклян, М.Жулінський) [11].

Невелику художню колекцію у середині 1990-х рр. збрала Сумська філія Українського мобільного зв'язку. Її основу склали живописні та графічні твори сучасних сумських художників: Г.Гідори, Б.Данченка, М.Жулінського, Н.Негребі, В.Смирнова та інших митців, які творчо працювали в цей період.

Очікуваним результатом активної культуртрегерської діяльності галереї мистецтв «Академічна» Української академії банківської справи стало створення мистецької ко-

лекції. До її складу входять твори відомих українських і зарубіжних митців. Її прикрасою зокрема є графічний твір «Музики» всесвітньовідомого хорватського художника Івана Лацковича та колективний концептуальний твір «Священний гай» Арнольда Бьокліна» (1995) швейцарських художників С.Нафцгера, А.Люччіні і Д.Лебера. Характерною ознакою цієї корпоративної колекції є те, що до її складу входять твори заслуженого художника України О.Садовського та викладача УАБС Р.Миленкової, голови Одеської обласної організації СХ України В.Кабаченка та сумського художника Д.Чуднова, архітектора І.Лукаша. Разом з тим, твори з мистецької колекції прикрашають інтер'єри академії, що сприяє естетичному вихованню студентів та викладачів цього вищого навчального закладу. З колекцією та відомостями про авторів творів можна ознайомитися у каталозі галереї мистецтв «Академічна» та в Інтернеті, у рубриці «Галерея мистецтв «Академічна», що знаходиться на веб-сайті академії [12].

Активна виставкова діяльність мистецького центру «Собор» у кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. також спровокувала появу в цьому обласному громадському об'єднанні мистецької колекції, основу якої складають твори графіки та живопису в основному сумських художників. Наприкінці 1990-х у виставковому залі «Собору» пройшла виставка творів іконопису та живопису з сумських приватних колекцій. Твори графіки із слобожанських приватних колекцій експонувалися у 1991 р. у Сумському художньому музеї на виставці «Українська старовина», присвяченій історичному мистецтву Ф.Л.Ернсту. З пейзажними творами відомих і маловідомих зарубіжних, російських і українських художників з харківських приватних колекцій познайомив у 2001 р. на виставці «Золоті сторінки пейзажу» Харківський художній музей [12]. До її експозиції увійшли рідкісні роботи з приватних колекцій зарубіжних авторів: «Пейзаж з хижкою» німецького митця О.Ахенбаха, «Ідилія» угорця Р.Мерені, а також відомих російських та українських митців: «Острів Капрі» О.Боголюбова, «Хвиля» Р.Судковського, «Зимовий пейзаж» О.Саврасова, «Серед руїн» В.Поленова, «Місячна ніч» Ф.Васильєва, «Український пейзаж» М.Пимоненка, «Крим» С.Васильківського та інші.

Подальшій перспективі розвитку приватного та корпоративного колекціонування можуть сприяти наступні чинники: покращення економічного стану, поява міцного середнього класу – одного з основних споживачів мистецтва; формування в суспільстві позитивного відношення до збірництва взагалі та до колекціонування мистецтва зокрема; активна участь художніх музеїв та галерей у пропаганді колекціонування; створення у музеях постійно діючих експозицій колекціонерів.

Література:

1. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Ч.1. – Петроград, 1917. Ред.: Наше минуле. – 1918. Ч.1. – С. 185 – 186.
  2. Лукомский Г.К. Михайловка // Столица и усадьба. – 1916. – № 56; Шаровка (имение Ю.Л. и В.П.Кениг, Ахтырского уезда, Харьковской губернии) // Столица и усадьба. – 1915. – № 26. Лукомский Г. Должик. Усадьба кн. С.Д.Голицына Харьковской губ. и уезда // Столица и усадьба. – 1916. – № 67. Курсивом нами виділені характеристики мистецьких садибних зібрань, зроблені Г.К.Лукомським.
  3. Каталог историко-художественной выставки русских портретов, устраиваемой в Таврическом дворце, в пользу вдов и сирот, павших в бою воинов. – СПб., 1905. – С. 57,58.
  4. Бенуа А. Мои воспоминания. В 5-ти кн. Кн. 4,5. – М., 1990. – С. 402.
  5. Побожій С. Валентин Серов і Сумщина. Про місце психологічного портрета у творчості художника // Сумська старовина. – 1999. – №№ V-VI. – С. 107-121; його ж. «Человек искусства» // Ваш шанс. – 2002. – 3 апр. – № 14. – С. 14а.
  6. Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1904. – С. 39-40.
  7. Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1904. – С. 41.
  8. Денисенко О., Вішленкова Т. Твори із колекції П.І.Харитоненка у зібранні Харківського художнього музею // Художній музей: Минуле і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею ім. Н.Онацького. – Суми, 2001. – С. 24-27.
  9. Гордеев Д.П. Опис колекції Гладкових – Центральний державний архів літератури і мистецтва України. – Ф. 208, оп. 1, од. зб. 5, арк. 1-2.
- У будинку № 31 по вулиці Сумській у Харкові, напроти Миргородської церкви, Д.Гордеев побачив такі роботи із

зібрання Квіток (подаємо мовою оригіналу): «*два рядовых холста Айвазовского, два вида Венеции работы первой половины прошлого столетия, «кролики» приписываемые Памицци, 3 картины из собрания Квиток – 2 букета цветов и амфоры с цветами»;* Скиавони – «*Венера»* и «*Фантазия»*, приписываемые итальянцем картины *Венера (вероятно копия старинная) (Падавино); 5 картинок на стекле вероятно XVIII в. Работы Айвазовского и копии. Хорошее собрание собрание фарфоровой посуды».*

10. Русское и советское искусство в собрании И.Я.Лучковского (Харьков): Каталог / Вст. ст. Д.В.Сарабьянова; сост. Л.Е.Пономарева. – Калининград, 1991.

11. Айстра. Галерея сучасного мистецтва: Каталог / Упорядкування та вст. ст. Л.К.Федевич. – Суми, 1994. Про галерею «Айстру» та її зібрання див.: Галерея «Айстра» – гість Сумського художнього музею // Червоний промінь. – 1994. – 15 січ. – № 3(4079). – С. 4-5.

12. Галерея мистецтв «Академічна». Історія. Виставки. Колекція. Бібліографія / Уклад. С.І.Побожій. – Суми, УАБС, 2003. – С. 39-72. Докладніше про галерею та мистецьку колекцію див.: Побожій С. Искусство в банковской академии // Галерея. – 2001. – № 7-8. – С. 24-25. Адреса веб-сайту УАБС: www.academy.sumu.ua

13. Золоті сторінки пейзажу. Від ренесансу до модерну. Виставка творів з колекції музею та приватних зібрань: Каталог/Автори і упорядники каталогу: М.В.Пономаренко, Т.Ю.Прокатова, О.Й.Денисенко, Т.Ю.Литовка, Т.М.Вішленкова, Л.Г.Івницький. – Х., 2001.

Ю.О.Нікітін

**МІСТА І МІСЬКЕ ЖИТТЯ
В ГЛУХІВСЬКОМУ, КОНОТОПСЬКОМУ
ТА КРОЛЕВЕЦЬКОМУ ПОВІТАХ
У 70 рр. ХІХ ст.**

Проблема розвитку міст та міського самоврядування другої половини ХІХ ст. давно цікавила науковців. Окремим аспектам даної проблеми були присвячені роботи В.Нардової, Л.Лаптевої, І.Дойнікова, А.Гуменюка та ін. [1]. Однак регіональні аспекти цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими.

Буржуазні реформи 60-70 рр. ХІХ ст. повинні були сприяти швидкій заміні старих феодальних відносин на нові капіталістичні. Особливу увагу царизм приділяв реформуванню міського життя. Міське положення 1870 р. повинно було створити базу для трансформації старих феодальних міст в капіталістичні. Уряд сподівався створити в містах соціальну опору для реалізації своєї політики (чисельну буржуазію, яка повинна була об'єднатись з представниками привілейованих станів). Сенаторська ревізія 1880-1881 рр. Київської та Чернігівської губерній повинна була зібрати матеріали,

що дозволили б всебічно проаналізувати зміни в містах та діяльність новостворених структур.

Чернігівська губернія мала в своєму складі 14 повітових міст. Деякі з них сильно відрізнялися одне від одного не лише чисельністю населення, але й ступенем економічного розвитку. У 1879 р. населення Глухова становило 15112 чоловік, Конотопа – 10769, Кролевця – 10762 (максимальна кількість населення у Ніжині – 31787 чоловік, мінімальна у Острі – 2935) [2]. Сільськогосподарська зорієнтованість краю, відсутність на той час великих підприємств відчутно впливали на чисельність населення повітових міст.

Більшість міст губернії за укладом свого життя, рівнем розвитку економіки та виглядом мало чим нагадували повітові центри (це повністю стосувалось і Глухова, Конотопа та Кролевця). Вони виконували певні адміністративні функції, але зовнішній вигляд більше нагадував великі села. В них слабо велось кам'яне будівництво, роботи по благоустрою міст та інше.

Для кращого розуміння ситуації, що існувала в містах необхідно проаналізувати склад населення повітових міст.

Склад населення повітових міст (1879 р.) [3]

Міста	Привілейовані стани	Купців та почесних громадян	Міщан та цеховиків	Селяни, козаки	Інші стани
Глухів	1,7%	4,1%	76,7%	12,1%	5,4%
Кролевець	2,3%	2,7%	63,9%	20,6%	10,5%
Конотоп	2,1%	2,3%	57,7%	31,1%	6,8%

Матеріали ревізії вказують на той факт, що плани уряду на формування чисельної проурядової групи населення в містах не були реалізовані. Значну перевагу серед мешканців мали міщани, селяни і козаки, які мали низький рівень освіти і дрібновласницький менталітет. Вони не завжди розуміли проблеми міста і необхідність їх вирішення. Серед мешканців Глухова було зареєстровано неписьмених 65,6%, від загальної кількості мешканців, у Конотопі – 69,9%, Кролевці – 53,8% [4].

Схожою ситуація була в містечках Чернігівської губернії. Населення містечок Глухівського, Кролевецького і Конотопського повітів було досить значним (відповідно 99342 чол.; 104484; 110743) [5]. Однак досить великі показники були пов'язані не з розвитком промисловості і торгівлі, а з великою кількістю самих містечок.

Склад населення повітових містечок за станом у 1879 р. нагадував повітові міста [6].

Міста	Привілейовані стани	Купців та почесних громадян	Міщан та цеховиків	Селяни, козаки	Інші стани
Глухівський	1,4%	0,3%	3,1%	88,1%	7,1%
Кролевецький	1,5%	0,7%	6,5%	85,6%	5,7%
Конотопський	1,1%	0,6%	3,9%	87,2%	7,2%

Переважання серед мешканців містечок представників непривілейованих (і особливо селян і козаків) наглядно характеризує міське життя згаданих повітів.

Міське положення на території Чернігівської губернії вводилося в містах поступово. Так, у Глухові було введено у 1871 р., Конотопі і Кролевіці – 1873 р., а на час ревізії положення не було введено в містечку Воронеж Глухівського повіту, Середино-Буді Новгород-Сіверського повіту (в цих населених пунктах існувало спрощене суспільне управління).

У середньому по Чернігівській губернії приблизно 1/10 частина міського населення допускалася до участі в управлінні. Саме цей незначний відсоток в якості виборців допускався до обрання гласних і, таким чином, міг впливати на вирішення суспільних питань. У 1881 р. лише 8,6% мешканців Глухова допускалися до виборів, 8,7% у Кролевіці, 16,7% у Конотопі [7]. Від 6/10 до 7/10 виборців в містах Глухів і Кролевець були неписьменні [8].

Значна частина виборців (близько 4/5 по губернії) була делегована від представників непривілейованих звань та станів (Глухів – 85,2%; Конотоп – 86,1%; Кролевець – 79,8%). Більшість серед непривілейованих виборців становили міщани-домовласники (Глухів – 58,3% від загальної кількості виборців; Конотоп – 45,1%; Кролевець – 49,4%) [9].

Переважання серед виборців представників непривілейованих станів негативно позначалось на формуванні міських бюджетів. Важко уявити собі процвітаючі міста, коли їх громадяни сплачують мізерні податки. Наприклад, оціночний збір у Глухові становив 5 коп., Конотопі – 3 коп., Кролевіці – 2 1/2 коп. Міська влада Кролевець встановила майновий ценз у 5 коп. (платежів в рік), сплативши які особа допускалась до виборів [10].

Сплачувані виборцями податки на користь міста (1881 р.)

Міста	Більше 100 руб.	Від 100 до 50 руб.	Від 10 до 1 руб.	Від 10 до 1 руб.	Від 1 р. до 50 коп.	Менше 20 коп.
Глухів	0,1%	–	1,4%	16,7%	11,6%	70,2%
Кролевець	0,1%	0,2%	3,7%	31,9%	32,5%	31,6%
Конотоп	–	–	–	9,5%	3,7%	86,8%

Наведені факти яскраво підтверджують якісний склад виборців та гласних, які обералися ними в міські структури. Переважання малоосвічених міщан і селян серед виборців та гласних вело до частой апатії до міських справ з боку представників привілейованих станів і купецтва. Звичайною справою ставала неявка гласних на засідання комітетів. У Глухові і Кролевіці відмічались випадки, коли міські збори не відбувались по 2-3 рази підряд [11].

Відсутність кваліфікованих кадрів і низький рівень розвитку промисловості та торгівлі (або її відсутність) напряму впливали на міські прибутки. Звичайні прибутки міст в губернії складали в середньому приблизно 3/4 всіх прибутків (68,7%). У Глухові і Кролевіці вони не досягали і половини (відповідно 33,7% і 20%) [12]. Звичайні міські прибутки формувались з міських зборів, прибутків з міського нерухомого майна і оціночного збору.

Під час ревізії чиновники відмічали, що витрати в містах перевищували прибутки в середньому по губернії в 2 рази. І це при тому, що прибутки з міського нерухомого майна збільшились у 1,5 рази.

Звіти місцевих чиновників дозволяють зробити висновок, що більшу частину нерухомого майна міст становила земля, а не будинки, фабрики і заводи [13].

Міста	Кількість будинків, фабрик та інших оброчних статей	Землі	Загальний прибуток з них
Глухів	7	63 дес. 1236 саж.	6984 р. 60 коп.
Кролевець	1	1062 дес. 1691 саж.	3050 р. 85 коп.
Конотоп	3	27 ³ / ₄ дес.	150 р.

Порівнюючи кількість нерухомого майна за період 1864-1879 рр., чиновники відмітили збільшення кількості фабрик, будинків та інших оброчних статей у Глухові і Кролевеці приблизно у 3 рази. Ці зрушення сприяли розвитку міської інфраструктури і будівництву.

На час ревізії особливу увагу при будівництві приділяли протипожежній безпеці (більшість будинків були дерев'яні). У 1880 р. в Конотопі було видано 280 дозволів на будівництво дерев'яних одноповерхових будинків і лише 3 – на будівництво кам'яних. Кролевецькі чиновники видали відповідно 115 дозволів (заявок на кам'яні будинки не поступало). У Глухові за період з 1872 по 1880 р. було збудовано 359 дерев'яних одноповерхових будинків і 4 кам'яних. Окремо велась у повітових містах статистика будівництва дерев'яних будинків на кам'яному цоколі [14].

Нагляд за будівництвом у кожному повітовому місті був у компетенції землемірів, управ (Глухів) і поліції (Конотоп, Кролевець). Будівництво ж велось за планами, що складала замовники і затверджували в управі. У жодному повітовому місті Чернігівської губернії не було міського архітектора.

Міські управи робили деякі кроки для благоустрою і безпеки міст. У Глухові було прийнято постанову, що визначала частину міста де дозволялось крити будинки соломою [15]. Конотопська управа зверталась до уряду, за дозволом змінити план міста і розширити міські кордони. Однак уряд не підтримав клопотання.

Негативно оцінили ревізори пасивність місцевої влади в питанні відсутності водогонів (навіть не планувались). У Конотопі воду розвозили 6 водовозів і брали в колодязях, а в Кролевеці і Глухові населення брало воду з колодязів [16].

У ще гіршому стані знаходилося освітлення повітових міст. Лише в 4 містах існувало газове освітлення (Чернігів, Глухів, Городня, Стародуб). Газового в губернії не було. З введенням міського положення у Глухові кількість ліхтарів збільшилась з 71 до 125 (робота одного ліхтаря коштувала місту приблизно 3 р.) [17].

Більшу увагу міські управи приділяли питанню будівництва і ремонту доріг. Це було пов'язано з обов'язками, що були покладені на міські структури існуючим в той час законодавством. На час ревізії замощення робилось лише у 2 містах (мостові мали Чернігів і Глухів). У Глухові при введенні міського положення було замощено 7393 кв. саж. (по 3 р. 32 $\frac{1}{2}$ к.). Під час ревізії замощено в місті було ще 2956 кв. саж. (витратили 27955 р. 65 к., по 2 р. 70 $\frac{1}{4}$ к.). В Конотопі чиновники вирішували проблему шляхів по-старому. Ями завальювали хмизом (1 кв. саж. такої гати коштувала місту від 2 р. до 3 р.) [18].

Більше уваги місцева влада приділяла підтримці поліції. У Глухові на утримання поліції витрачалось 54,1% всіх обов'язкових міських витрат, Конотопі – 50,3%. Ці витрати включали в себе будівництво і утримання службових приміщень та житла поліцейських чинів.

Чисельними в містах були трактири, готелі, які приносили на користь міського бюджету досить значні кошти [19].

Міста	Готелі, трактири	Питні заклади	Постоялі двори
Глухів	105	не має даних	80
Кролевець	10	46	13
Конотоп	24	50	67

Однак це чи не єдина галузь міського життя, що розвивалась досить інтенсивно і стабільно. Слабкий рівень

торгівлі та промисловості був характерний для всіх повітових міст. У Кролевіці були відсутні перукарня, красильні, кравецькі, чоботарські майстерні.

Таким чином, наведені факти дозволяють стверджувати, що міста Чернігівської губернії на початку 80-х рр. XIX ст. лише робили перші кроки по шляху трансформації до капіталізму. В містах все ще зберігались головні соціальні групи, які більше були характерні для феодальних міст. Провінціальний менталітет і селянська психологія були характерні для мешканців міст губернії. Багатоукладність економіки міст заставляє по-новому задуматись над проблемою формування нових соціальних груп (буржуазії і пролетаріату) і капіталізму. Плани царизму закладені в міському положенні 1870 р., в окремих напрямках не були реалізовані. Міщани-домовласники і селяни з об'єктивних і суб'єктивних причин не могли очолити реформування міського життя. Шукаючи вирішення старих і нових проблем міст, уряд пізніше піде на прийняття нового міського положення 1892 р.

Література:

1. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л., 1984; Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – СПб., 1994; Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. – М., 1999; Дойников И.В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование). Автореферат дис. ... канд. историч. наук. – М., 1991; Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в II пол. XIX ст. Автореферат дис. ... канд. историч. наук. – К., 1993.
2. Російська національна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедрина Санкт-Петербург (далі РНБ). – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 29.
3. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1657. – Арк. 32.
4. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1656. – Арк. 40.
5. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1345. – Арк. 42.
6. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 52-53.
7. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674. – Арк. 7.
8. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. В 2-х ч. – СПб., 1882. – Ч. I. – С. 29.
9. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1639. – Арк. 33.

10. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. В 2-х ч. - СПб., 1882. - Ч. I. - С. 104-105.

11. РНБ. - Ф. 600. - Спр. 1674. - Арк. 22-30.

12. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. В 2-х ч. - СПб., 1882. - Ч. II. - С. 3.

13. Там само. - С. 262-269.

14. Там само. - С. 352-356.

15. Там само. - С. 373.

16. Там само. - С. 378-380.

17. Там само. - С. 385.

18. Там само. - С. 388.

19. Там само. - С. 492-497.

С.В.Тупик

ГОРЮНЫ

Территория Путивльщины на протяжении всего периода истории была контактной зоной между различными народами, культурами и государствами. В течение последнего тысячелетия Путивльские земли пребывали в составе Киевской Руси, Золотой Орды, Великого княжества Литовского, Российского государства. С 1926 г. Путивль и прилегающая к нему территория находится в составе Украины.

При всем разнообразии указанных контактов доминантным оставалось и остается русско-украинское взаимодействие. Оно выражается и в национальном составе населения, и в особенностях языка, материальной и духовной культуре местного населения.

По данным последней (2001 г.) переписи населения в Путивльском районе проживает 34,4 тыс. жителей, из них украинцы составляют 47,4%, русские – 51,7%. Однако, официальная статистика не отражает подлинного этнического многообразия края.

Возьмем, к примеру, яркую и самобытную этническую группу, известную под

названием «горюны». Горюны жили в Путивльском уезде Курской губернии в селах Линово, Новая Слобода, Сибилица, Калици, Юшмовское, Берюх, Марьяновка. Эти села и деревни расположены вокруг знаменитого Софрониевского монастыря, и их история тесно связана с историей данной обители.

Численность горюнов в начале XX века оценивалась по-разному: приводятся цифры в 25, 23, 20, 12 тысяч человек. В настоящее время их значительно меньше, что связано прежде всего с переездом в другие районы страны, а также с ассимиляцией. Существенную роль (особенно в последние десятилетия XX века) сыграл и отрицательный естественный прирост населения в сельской местности.¹

Первые письменные свидетельства о некоторых горюньских селах встречаются в путивльских писцовых книгах под 1591 годом. Там упоминаются селище Линеvское (позднее село Линово), селище Климовское и починок Калици (ныне входит в состав села Новая Слобода), еще в начале XV века пожалованные великим князем московским Василием Дмитриевичем вместе с другими «разными селами и вотчинами» Молчанской (в будущем Софрониевой) пустыни, а позднее переданные Путивльскому Молчанскому Печерскому монастырю. К этому монастырю присоединены были в начале XVII века новые села, деревни, починки, пустоши, угодья, составлявшие почти половину Путивльского уезда (в границах XIX века). В пяти монастырских вотчинах жили 2200 монастырских крестьян.²

О происхождении горюнов в научной литературе высказывались разные предположения. Так, ленинградский профессор В.В.Мавродин доказывал, что «горюны на Сейме — это остатки древних северян, уцелевших среди колонизационных потоков нового населения XVI-XVIII вв.»³ Эту точку зрения поддерживал и академик Б.А.Рыбаков.⁴ Но наиболее обоснованной нам представляется точка зрения московской исследовательницы Л.К.Чижиковой. В своей книге «Русско-украинское пограничье» она утверждает, что горюны являются потомками древнего коренного населения Полесья, в значительной степени впитавшего в себя новые переселенческие волны XVI-XVII веков. Среди переселенцев были жители ближайших к Путивлю полесских районов

Черниговщины и Брянщины, расположенных в бассейне рек Десны и верхнего Днепра.⁶ С этим мнением в принципе соглашается и белорусский исследователь И.Каращенко, — правда отводя при этом белорусской составляющей в этногенезе горюнов решающую роль.⁶

Особенно значительным был поток переселенцев в Путивльский край в 30-40-х годах XVII — века. Гнет польской шляхты на украинских и белорусских землях стал причиной переселения казаков и крестьян на сопредельные территории Московского государства. Путивльский воевода Плещеев в июне 1638 года писал царю, что несколько тысяч крепостных крестьян князя Вишневецкого прибыли из Гадяча в Путивль. В июле 1639 года в Путивль с Украины пришло 10 тысяч казаков во главе со старшиной В.Иванкиевым. Их разделили на несколько групп и поселили в Путивле и других городах. Еще более усилился процесс переселения украинцев и частично белорусов на присеймские земли в период Освободительной войны 1648-1654 годов. Так, в декабре 1648 года путивльские воеводы сообщали в Москву: «А из-за рубежа де многие люди белорусцы животы свои приводят в Путивль и в Путивльский уезд, боясь от поляков разоренья. А то де они и говорят: буде поляки их, белорусцов и черкас /украинцев/, осилеють, и они де все, з женами и з детьми, тот час будут в государеву сторону потому, что им, опричь государевы милости, детца негде». В марте 1649 года в Путивль приехал украинец Ф.Середенко с письмом от 500 человек, обращающихся к русскому царю с просьбой принять их «на вечное житье и землями устроить...». Спустя менее чем две недели в город прибыли украинский полковник И.Дзиковский, его сотники и две тысячи казаков Черниговского полка.

В результате указанных переселений на территории, составляющей значительную часть Путивльских земель, сформировалась особая этнографическая группа русского населения, для которой характерно наличие в языке, материальной и духовной культуре очень сильных белорусских и отчасти украинских элементов.

Происхождение названия «горюны» объясняют по-разному. Так, в «Списке населенных мест по сведениям 1862 г. Курская губерния» отмечается, что в Путивльском уезде

жителей некоторых поселений признают переселенцами из Литвы (имеется в виду Белоруссия, которая тогда входила в состав Литовского государства) и называют их горюнами, так как они «из горя и нужды» покинули свой край; по всей вероятности, это белорусы.⁸ Есть также версия, что название «горюны» происходит от горькой участи крестьян, закрепощенных за Молчанским и Софрониевским монастырями. Монастырские крестьяне выполняли тяжкую работу «в горе».⁹

Пограничное положение Путивля, соседствующего с украинскими и белорусскими землями, отразилось на этническом облике горюнов. Они отличались от окружающего их населения как по говору, так и по костюму. М.Т.Халанский характеризует горюнов как «сильно акающих или якающих егунов с малорусско-белорусскими примесями».¹⁰ В «Толковом словаре живого великорусского языка» В.Даля отмечается, что егунами (ягунами) «называют белорусов, смолян и вообще тех акальщиков, которые произносят окончание -аго, -его как оно пишется, а не как принято: -аво, -ево».¹¹

Мужская одежда горюнов белого цвета; головные уборы в форме войлочных «колпаков» сходны с аналогичным элементом полесско-белорусского костюма. Своеобразный комплекс женского костюма – женская рубаша с прямыми, пришитыми по основе ноликами (наплечным украшением), понева-плахта в качестве поясной одежды, полотенчатый головной убор и др. – был известен также в бассейне Десны и верхнего Днепра.

Украинские, а частично и белорусские, черты прослеживались также в жилище (белорусско-украинская планировка жилого помещения, обмазка сруба глиной и побелка), в пище (наличие таких кушаний, как борщ, вареники галушки, узвар и др.), в свадебном обряде (бытование типично украинского персонажа «світилка» – девочка со стороны жениха; большая роль «дяди» – брата жениха, одаривание гостей караваем и свадебными шишками). В то же время многие черты жилища и пищи у горюнов и их соседей – жителей ближайших однодворческих и помещичьих семей – были общими.

Из горюньских сел наиболее репрезентативными в историческом и культурном плане являются два села – Новая Слобода и Линово.

Новая Слобода ныне – самое большое село района (648 дворов и 1556 жителей). Его называют «Украинской Хатынью». 7 июля 1942 г. фашисты уничтожили 586 мирных жителей села, не щадя ни стариков, ни женщин, ни детей. Само село было полностью сожжено.

В нескольких километрах от села, на поросшей лесом Чудной горе находится знаменитый Софрониевский монастырь, основанный, согласно преданию, еще в первые века христианства на Руси.

На протяжении многих веков данный монастырь был одной из крупнейших православных обителей. (В начале XX в. здесь числилось около 300 насельников). В XX в. монастырь пережил свое очередное падение, а ныне снова возрождается, особенно благодаря деятельности благотворительного фонда «Вечность». Уже отреставрирован Свято-Ильинский храм, идет реставрация надвратной Покровской церкви и трапезной.

Большой интерес представляет также пещерный комплекс монастыря.

В самом селе два года назад был восстановлен из руин величественный храм Рождества Пресвятой Богородицы.

Другое село – Линово – также примечательно своим культурным наследием. Особенно замечательны два компонента здешней культуры – гончарные промыслы и фольклор.

Почвы вокруг села малоплодородные, что не способствовало развитию земледелия. Зато окрестности села богаты глинами – их тут около 30 видов. Поэтому линовцы издавна славились производством кирпича и гончарных изделий. Однако, ныне, к сожалению, эти промыслы практически угасли.

В 70-80-х годах XX века культурное наследие горюнов пропагандировал фольклорный ансамбль села Линово. Всесоюзная фирма грамзаписи «Мелодия» выпустила даже пластинку «Песни села Линово». В линовских песнях специалисты усматривают очень древние сюжеты и напевы, уходящие корнями во времена Киевской Руси и даже в языческую эпоху.

Сейчас линовский фольклор пропагандируют ансамбли «Ярославна» (Путивль) и «Народный праздник» (Москва).

История и культура горюнов – яркая и самобытная часть отечественного культурного наследия. Важно сохранить это наследие, чтобы будущие поколения помнили о своих духовных корнях, берегли и развивали народные традиции. В Путивльском историко-культурном заповеднике и его филиале – краеведческом музее – собрана значительная коллекция предметов быта и культуры горюнов.

Литература:

1. Луговской А., Вечерский В., Тупик С., Рыбкин Н. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни. – Киев, 2001. – С. 79-82.
2. Левитский И. Город Путивль, – М., 1905. – С.28.
3. Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины.-М., 1940. – С. 62-66.
4. Рыбаков Б.А. Поляне и северяне // Советская этнография. – 1947. – VI-VII. – С.87-88.
5. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М., 1988. – С.31-32.
6. Карашчанка И. Беларусь! – гаруны // Традиційная вусна – паэтычна культура, – Мінск, 1999. – С. 120-128.
7. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С.433-434.

А.С.Чугай

БІЛЬШОВИЦЬКІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІРУЮЧИХ НА СУМЩИНІ

Ще зовсім недавно існували теми, офіційно закриті для вчених, дослідників, публіцистів. Але ж перебудовчі процеси, які відбуваються у нашому суспільстві, дали змогу по-новому осмислити багато чого із минулого.

Тепер повсюдно особливий інтерес громадськості – до чорних лихолітніх часів сталінських репресій. Та й зрозуміло: люди хочуть не тільки знати правду, а й віддати належне безневинно потерпілим. З-поміж сотень тисяч репресованих мученицьку смерть прийняли священнослужителі за глибоку віру в Бога, за любов до ближнього. У найлютіші часи, які будь-коли переживала Церква Христова – за доби тоталітарного більшовицького терору – тисячі найкращих її представників були по-звірячому знищені в таборах та на засланнях.

Слід визнати, що державно-церковні відносини у нас і в далекому минулому, і в найближчі часи були складними і суперечливими, призводили до відвертих

перекосів, безпрецедентного тиску на церкву. Ці відносини не завжди ґрунтувались на законі, не сприймались у цивілізованому світі і були відкинуті вимогами часу. Відомо, що в недалекому минулому держава діяла за принципом сили і неповаги до прав людини, її переконань та віри. Відносини між державною і церквою – це чи не найскладніша і чи не найменш вивчена історична тема.

Протягом десятиріч пріоритетними напрямками державної політики у цій сфері були відверто адміністративні методи боротьби з релігією та практика воєнного атеїзму. Навіть проголошення 23 січня 1918 року цілком прогресивного за своєю спрямованістю і змістом декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви мало на практиці свої негативні наслідки: не стільки гарантувало забезпечення свободи совісті, скільки вело, в решті-решт, до формування політики державного атеїзму.

«Літопис» репресій проти духовенства за часів більшовицької влади можна поділити на декілька найбільш характерних періодів.

Перший період припадає на 1919-1923 рр. Жертвами ставали здебільшого ті священнослужителі, які виступали проти політики нової влади.

Надалі ситуація дещо змінилася: на перший план вийшли ідеологічні і суто матеріальні причини. Вже на початку 20-х років прокотилася хвиля судових процесів. Священникам інкримінувалась участь у таємних змовах проти рішень Радянського уряду, зокрема, проти процесу колективізації, хлібозаготівлі, ліквідації неписьменності тощо. Найбільш вживаним у судовій практиці того часу був факт існування нібито якоїсь контрреволюційної організації, що протидіяла вилученню церковних цінностей для боротьби з голодом.

Як свідчать архівні документи, першим на Сумщині із священників був заарештований настоятель Покровської церкви у Білопідлі отець Григорій (Ружицький).¹ Причому заарештовували його двічі протягом 1923 року. Приводом для першого арешту послужив все той же усталений аргумент – причетність до таємної контрреволюційної організації церковників. Під першим арештом він перебував 25 днів у Сумській в'язниці. Вдруге його заарештували за орга-

нізацію вигнання із церкви попа-оновленця. Сидів у тій же в'язниці 30 дів. Був звільнений.

Отець Григорій, як людина освічена, бачив, що втілення закону про свободу совісті у життя на практиці не відповідає його суті. Про це він і писав у листах до ВЦВК. А в результаті йому пришили «контрреволюційну агітацію» і заарештували втретє. Ішов 1927-й рік. Ружицького під арештом тримали 65 дів, знову звільнили. Та працювати священиком він продовжував вже під пильним оком УДБ.

Через десять років, 31 липня 1937 року, отця Григорія (Ружицького) було заарештовано востаннє. На цей раз аргументували рішення про арешт дуже просто: групує навколо себе колишніх куркулів, чорниць і вихідців із дворян, проводить систематичну антирадянську агітацію про наближення війни і повалення Радянської влади.

Долю Ружицького цього разу вирішувала особлива трійка. Вирок – розстріляти. Його було виконано 23 грудня в Харкові – через чотири місяці після арешту. Реабілітований священик Ружицький у 1958 році.

Таке ж звинувачення було висунуте і проти священика Івана Дмитровича Приходька, який на початку 20-х років служив у Битицькій церкві Сумського району. Після однієї з проповідей у 1924 р. священик був заарештований «за антирадянську пропаганду».

З кінця 1927 року розпочинається нова хвиля репресій щодо духовенства та віруючих. Логіка, що впливала із сталінської тези про загострення класової боротьби в країні в роки колективізації, вимагала шукати причини опору селянства не в методах її проведення, а в підступах сил контрреволюції, якими вважалися і священнослужителі.

Судочинні справи 1929-30 рр. зарясніли надуманими фактами викриття «нелегальних антирадянських угруповань», до складу яких зумисно зараховували більш-менш заможних або розкуркулених селян, і обов'язково з священиком на чолі.

Цей період репресій проти духовенства і віруючих на Сумщині найповніше характеризує справа священика з села Бобрик Білопільського району Миколи Івановича Асмолова.² Крім отця Миколая, по справі проходило ще 8 односельців, здебільшого в минулому середняків і більш-менш

заможних селян. У справі їх названо «колишніми куркулями» та «підкуркульниками». Всі вони звинувачувались за статтею 54/10 Карного кодексу УРСР. Особлива нарада при колегії ОДПУ від 16 серпня 1929 року ухвалила єдиний вирок для всіх, хто був заарештований – 3 роки концентраційних таборів, звідки ніхто з них не повернувся. І тільки в роки перебудови справу Асмолова взято для перегляду. 30 вересня 1989 року прокуратурою Сумської області за відсутністю в діях засуджених складу злочину справу припинено і їх реабілітовано.

У зв'язку з певною зміною тактики у вирішенні завдань соціалістичної перебудови села та після листа Сталіна від 5 лютого 1930 року «Запаморочення від успіхів», з'явилися і нові корективи у ставленні держави до церкви.

Але «полювання» на священників, особливо на сільських, можна сказати, цілковито ніколи і не припинялося. Підтвердженням цього є справа священника Приходька І.Д., який уже відсидів два роки.

У вересні 1930 року отця Іоана заарештували вдруге, звинувативши його у причетності до націоналістичної Української партії селян. В дійсності такої партії на Україні не було, її вигадали працівники ДПУ спеціально для Приходька. Напередодні суду Приходько з-під варти втік. Переховувався під чужим

*Отець Іоан (Приходько)
біля будинку священника,
збудованому ним на власну
пенсію. Лютий 1991 року,
с.Вишкінь
Лебединського району*

прізвищем. У 1936 році був заарештований і засуджений до страти. Після подання скарги вища міра покарання була замінена 10-ма роками ув'язнення, які він повністю відсидів і серед небагатьох повернувся додому, де продовжував служити вірою і правдою Богові, Церкві і парафіянам до останніх днів свого земного життя. 30 грудня 1997 року відійшла у вічність неординарна особистість, священник і людина з великої літери, ровесник багатостражденного століття як у житті суспільства, так і у житті Православної Церкви.

Отця Іоана Приходька реабілітовано двічі: Сумською обласною прокуратурою у 1989 році та Постановою Пленуму Верховного Суду в 1992 році.

Загалом, на Сумщині до 1930 року було репресовано понад 20 священників, в числі яких – 4 іноки Глинської пустині; крім того – 2 старости церкви, 1 диякон, 2 інокіні колишнього Ладинського монастиря та приблизно стільки ж віруючих парафіян.

Та найстрашнішими для Сумщини, як і для всього народу, стануть 1937-38 рр., котрі багато істориків пізніше назвуть «чорною міткою» сталінських репресій.

Починаючи з 1933 року, релігійні організації були проголошені «агентами фашизму». Це стало обґрунтуванням масового закриття церков. На Сумщині на той час взагалі всі храми припинили свою діяльність.⁸ Кількість духовенства «катастрофічно зменшувалась».

Так, якщо за даними перепису населення на 1 січня 1927 року на Сумщині було 208 священників (48 – у містах, 160 – у селах), то напередодні другої світової війни їх залишилось менше сотні.

Для майбутнього обласного центру це був початок арештів духовенства. Всього ж у Сумах репресовано як класових ворогів – 6 священників православної церкви, які в різні роки були реабілітовані. Троє з них – розстріляні, троє – заслані до ГУЛАГу.

1937-38 рр. для Сумщини – це четвертий умовний період репресій. Його «відкриває» справа проти священника Маслова Іринарха Леонтійовича. Заарештовано його на початку 1937 року. Це вже був другий арешт: першого разу отця Іринарха судили за невиконання розпорядження Біло-

пільського райпостачу по обкладанню на м'ясо у 1930 році. Тоді він служив у селі Річки. Після відбуття покарання Маслов І.Л. прибув до Сум, де до свого другого арешту був настоятелем Пантелеймонівської церкви.

Спецколегія обласного суду 9 березня 1937 року звинуватила священика Маслова І.Л. у злочинах, передбачених у ст. 54/10 ч. II КК УРСР. Йому «пришили» антирадянську пропаганду і агітацію. Вирок – 4 роки позбавлення волі. Відомостей про подальшу долю немає. Реабілітований він у 1993 році Генеральною прокуратурою України.

До когорти мучеників за віру – сумських священиків, яких розстріляли у 1937 році, належать: настоятель Петропавлівської церкви отець Георгій (Ястремський), священик Спасо-Преображенського собору отець Петро (Кримазов) та настоятель Іллінської церкви отець Миколай (Соґін).

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 35 ✓	
ЗАСЕДАНИЯ ОСОВОЙ ТРОЙКИ УНКВД ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ	
от 30 декабря 1937 года	
Слушали	Постановили
<p>19. Дело № 9002 / группа / Сумского ГО НКВД по обвинению.</p> <p>СОГІНА Пантелей Михайлович, 1890 г.р., урож. с. Давидно, Степубельского округа, бывший в г. Суми, торговал радиолюбом, област, украинца, священника религиозного культа - безприютного поля, по ареста без определенных занятий,</p> <p>по ст. 54-10 ч. II УК РСФСР</p>	<p>СОГІНА Пантелей Михайлович</p> <p>РАЗОСТРЕЛЯТЬ.</p> <p>Имя свое, данное подлежащее лично СОГІНУ - колдуюнать.</p>
<p>Верно: Секретарь Тройки</p>	<p>44 деп. Трассколлоридат. Вис. 28270-37 г.</p>

СПРАВКА

Приговор приведен в исполнение 20 января 1938 г.

ОСНОВАНИЕ: Акт в арх. след. деле № 35А

Ст. Инспектор УАП
УКРБ по Сумской области

№ 14" В 1960 г.

г. Суми.

5 грудня 1937 року в Охтирці було розстріляно талановитого священнослужителя Православної Церкви, архієпископа Лобунцова Сергія Євстафійовича, який до цього обирався секретарем Собору православних єпископів усієї України, а в 1932 році очолював Охтирське вікаріатство. Був звинувачений за ст. 54/10 ч. 1 КК УРСР у будітмо відкритій контрреволюційній діяльності.

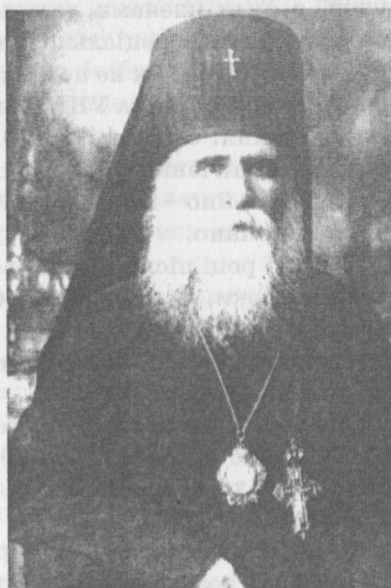
За цією ж статтею були звинувачені священники Білопілля, Лебедина, Глухова, Конотопа і в результаті – всі розстріляні.

Протягом 1937-38 рр. на Сумщині було розстріляно 35 православних священників, одна монахиня, 4 диякони, один церковний староста.

Протягом довгого періоду – з 1929-го по 1938-й рр. постійно переслідувались священники та парафіяни Української автокефальної православної церкви. Всього за цей час було репресовано 78 чоловік у Глухівському та Конопському районах.

За слідчими матеріалами ДПУ очолював групу священник Козін.

В 1938 році цю судову справу було дорозслідувано і в результаті заарештовано ще 38 чоловік: 5 єпископів, 25 священників, 7 дияконів і один

Архієпископ Охтирського
вікаріатства
Лобунцов
Сергій Євстафійович
(1874-1937 рр.)

парафіянин. 10 священнослужителів церкви були розстріляні 6 травня 1938 року.

Серед кримінальних справ, сфабрикованих органами ДПУ, є справи не тільки проти православного духовенства, а й віруючих та їх пасторів інших конфесій.

Так, підтверджуючим прикладом цього є судова справа на віруючих та пресвітера громади євангельських християн-баптистів (ЄХБ) села Кіндратівка Сумського району: братів – Костянтина Івановича і Сергія Івановича Лісниченків (перший був пресвітером) та Прийменка Василя Йосиповича, які нібито були членами контрреволюційної куркульської групи і на протязом багатьох років проводили активну підривну роботу проти заходів Радянської влади.

Із справи, яка налічує декілька томів, видно, що слідство проводилось з грубим порушенням норм соціалістичної законності. Всі троє були заарештовані без санкції прокурора. Показання свідків не конкретні, плутані і побудовані на домыслах.

З першого і до останнього допиту всі троє стверджували тільки одне: ніякою антирадянською діяльністю не займалися, а були членами легальної секти ЄХБ і проводили богослужіння в спеціально купленому для цього будинку.

Проте це аж ніяк не пом'якшило вирок: 10 квітня 1938 року особлива трійка УНКВС по Харківській області приймає рішення: за ст.ст. 54/19 і 5/11 КК УРСР Лісниченка С.І., Лісниченка К.І. і Прийменка В.Й. – розстріляти, особисте майно – конфіскувати. В липні вирок над ними було виконано.

У 1965 році після додаткового розслідування були зроблені висновки, що Лісниченко С.І., Лісниченко К.І. та Прийменко В.Й. ніяких державних злочинів не скоювали, а їх причетність до легальної секти баптистів складу злочину не становить.

Всі троє були помертно реабілітовані.

Як видно із справ 1938-39 рр., в обґрунтуваннях злочинів все більше простежується політична лінія, якою керувались позасудові органи.

П'ятий період репресій проти церкви та духовенства співпадає з початком другої світової та Великої Вітчизня-

ної воєн. Здавалось, ніщо вже не врятує наше суспільство від повільної болісної фізичної і духовної смерті. Але доля розсудила інакше: страшне потрясіння нової великої війни ще раз – наперекір всім людським розрахункам – змінило соціальні відносини в позитивний бік, згуртувавши всіх людей на спільну Перемогу.

Настільки ж серйозними були зміни і в сфері державно-церковних відносин. 4 вересня 1943 року на нараді, що проходила в одній з замських резиденцій Сталіна, було прийнято рішення переглянути державну політику в ставленні до церкви. Того ж дня в Кремлі Сталін зустрівся з видатними ієрархами православної церкви: митрополитами Сергієм (Страгородським) та Олексієм (Сіманським), екзархом України митрополитом Миколаєм (Ярушевичем). Всі питання, які були поставлені ієрархами, розв'язались позитивно. Наслідки раптової «зміни курсу» були дійсно вражаючими. За декілька наступних років на території СРСР, де перед початком війни налічувалось, з різних даних, від 150 до 400 діючих парафій, було відкрито тисячі храмів, а кількість православних громад доведено, з деяких відомостей, до 22 тисячі.

Значна частина репресованого духовенства була повернута на волю. Призупинились прямі гоніння на віруючих і дикі шабаші «Спілки воєвничих безбожників», що супроводжувались святотатським пропагандистським розгулом. Суспільство ожило. Церква вистояла.

Але чимало державних керівників стали в опозицію щодо сталінських «зрушень». Не дивлячись ні на що, арешти «ворогів народу» продовжувались, в тому числі і духовенства.

З 1944 року судові процеси набувають характеру довоєнних судочинних інсценівок.

В Сумському обласному державному архіві є справа № 318 (ф.Р – 7641, оп.6) на священника Вознесенської церкви м. Тростянець Лисогора А.М., який на підставі звинувачень за ст. 54/10 ч. II КК УРСР особливою нарадою при МДБ СРСР був ув'язнений на 7 років. В результаті перегляду справи майже через 40 років доведені безпідставність і незаконність його звинувачення, а тому 6 грудня 1989 року прокуратурою Сумської області його реабілітовано.

На 10 років в ВТТ засуджено конотопчанина, баптиста Черневського Г.І. у 1949 році. Реабілітований він у 1992 році.

У 1952 році така ж доля спіткала і членів секти «істино-православних християн» (ІПХ) з села Хухра Охтирського району: Я.П.Токаря, Н.С.Хилобока, Г.А.Яременка і К.А.Давиденка, а в 1953 році – християн віри євангельської (ХВЕ), або «п'ятидесятників», із села Сироватка Сумського району: М.М.Карпенка, П.Р.Клімаша, Д.В. Панченка.

Всі ці люди – християни, незаконно звинувачені за статтею 54/10 ч. II Карного кодексу УРСР лише за те, що були віруючими протестантських конфесій. А духовенство та церковний актив «підгорнівського» напрямку, який був явищем місцевим, на Тростянецьчині зазнали особливих репресій. Їх переслідували з 1930 року і до 1945 року. Військовим трибуналом військ МВС Сумської області за ст. 54/10 ч. II КК УРСР 17 чол. послідовників цієї церкви було засуджено до різних термінів ув'язнення, в тому числі і настоятеля Воскресенської церкви в Сумах, священика Микиту Горунова. З офіційної точки зору їх звинувачували в антирадянській пропаганді, а декого навіть у співробітництві з фашистськими окупантами.

І все-таки до кінця 40-х років з лексики партійних і державних документів практично зникли терміни «антирелігійна» і «атеїстична робота». А в постанові ЦК ВКП(б) від 7 вересня 1944 р. «Про організацію науково-освітньої пропаганди» вперше не були визначені завдання «рішучої боротьби з релігійними пережитками» і «безкомпромісного наступу на реакційне духовенство», що було характерним для аналогічних документів попередніх років.⁵

Однак, після смерті Сталіна ситуація різко змінилася. У 1954 році в постановах «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» і «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення»,⁶ підготовлених М.С.Хрущовим, вже визначилась різка антицерковна спрямованість. Ці постанови знаменували собою кінець «золотої десятирічки» відносно церковно-державного миру і фактично повертали суспільство в часи «Безбожної п'ятирічки».

Єдиною перешкодою на шляху відродження масового антирелігійного терору стала загальна установка влади на

пом'якшення репресивної діяльності, пов'язана, в першу чергу, з їх тривогою за власну долю.

Особливо жорстокі адміністративні заходи проти церкви були запроваджені після нового рішення ЦК КПРС, пов'язаного з черговими «недоліками в науково-атеїстичній пропаганді», що з'явилося на світ в жовтні 1958 року.

Протягом чотирьох наступних років кампанія йшла по висхідній, в результаті чого була насильно закрита більша частина монастирів (в 1945 році в межах СРСР їх було 89), духовних шкіл. Кількість православних парафій за десять років «атеїстичної пропаганди» (1954-1963 рр.) скоротилась з двадцяти до восьми тисяч.⁷

В Україні протягом цієї кампанії закрито третину православних церков. У 1961 році припинив свою діяльність монастир Києво-Печерська Лавра. Майже одночасно на Сумщині закриті чоловічий монастир «Глинська пустинь» та Харлампіївський (Гамаліївський) жіночий монастир, а їх населенники розігнані.⁸ Продовжували руйнуватись вцілілі святині Мовчанського монастиря в Путивлі та його старого подвір'я «Софроніївської пустині». За роки «хрущовської відлиги» повністю сплюндровано залишки культових споруд Охтирського Свято-Троїцького монастиря.

В цілому за період з 1960 по 1964 рік у області знято з реєстрації 35 православних і 19 громад ЄХВ.⁹ Причини – так званий добровільний їх розпад, або наклепи та компромат на священиків.

Саме з останньої причини був закритий в 1963 році Пантелеймонівський монастир у Сумах. У документі про зняття з реєстрації і закриття цієї громади так і сказано: «виявлені факти шахрайських комбінацій і привласнення священиком спільних грошей, що привело до розпаду громади».

Відомо багато випадків безпідставного притягнення віруючих до кримінальної відповідальності. Могли засудити лише за приналежність до секти. Часто таких людей підводили під Указ про тунеядство. Віруючі потрапляли за граги за те, що водили своїх дітей на богослужіння і виховували їх у релігійному дусі. З 1961 по 1964 рік тільки в нашій області притягувались до суворої відповідальності за релігійну діяльність, яка не мала складу злочину, 4 чоловіки церкви ЄХВ.¹⁰

Архієпископ Андрій
(Сухенко) (1903-1973 рр.)

Ліквідація монастирів в Україні, можна сказати, ніколи й не припинялася.

Перед другим закриттям монастиря «Глинська пустинь» в с.Соснівка Глухівського району в 1961 році було 65 насельників, в тому числі 54 монахи.

Виконуючи обов'язки настоятеля, ієромонах Новиков вимагав у представників влади патріаршого розпорядження про закриття монастиря. А оскільки такого не існувало взагалі, насельники вчинили шалений опір.

В судовій справі проти архієпископа Чернігівського і Ніжинського Андрія (Сухенка), який був керуючим і Сумською єпархією у 1959-62 роках, сказано, що він «всіляко саботував рекомендації республіканських та обласних уповноважених стосовно закриття монастиря «Глинська пустинь».

У 1962 році архієпископ Андрій (Сухенко)¹¹ був засуджений на 8 років ув'язнення із зазначенням у складі злочину: «зловживання посадовими уповноваженнями та аморальність».

Отже, так звана «хрущовська відлига» в релігійному житті була досить сувора, але не кращими були двадцять років брежнєвського застою 1964-1983 років, які знаменували собою сьомий період гонінь на церкву. Тривала і далі кампанія по припиненню діяльності релігійних громад і знищенню православних храмів. Так, якщо в 1965 році в об-

ласті діяло 144 православних церков, то у 1984 році їх лишилось 102.¹²

Побоюючись переслідувань, не реєструвалися громади церкви ЄХБ, а ті, що були на обліку, зумисно не змінювали кількості своїх членів. Не припинялись переслідування віруючих.

У 1966-1971 роках за активну релігійну діяльність в області було засуджено 13 чоловік, а тому числі – служителі релігійних громад Ради Церков ЄХБ: Б.А.Чайка, М.І.Коплик, А.О.Петренко, П.М.Нечай, І.С.Горобей. Під час суду їх називали не інакше, як «релігійні екстремісти».

Перебудова і демократизація, що почались у 1985 році позитивно вплинули на державно-церковні відносини. Та ще протягом 1986 року знищувались древні православні храми: у Конотопському, Лебединському, Недригайлівському районах прокотилась хвиля вибухів. Цей процес був зупинений лише наприкінці 80-х років.

Останнім антирелігійним переслідуванням священика в області були події, що сталися у селах Рябина та Кириківка Великописарівського району в травні 1988 року. Місцеві органи влади звинуватили священика о. Серафима (Кошіля) і його парафіян у порушенні соціалістичного громадського порядку через те, що вони хотіли в День Перемоги покласти вінки до могили загиблих земляків. Священика обізвали навіть «агентом імперіалізму», і, врешті-решт, таки не дозволили віруючим виконати цей гуманний акт. Очевидним стає факт, що навіть у цей період порушувались законність щодо свободи совісті.¹³

У нарисі розглянуто далеко не всі справи, насправді їх в області значно більше. Зараз вже відомо, що на Сумщині було репресовано понад 300 віруючих громадян, серед яких 250 служителів культу різних релігійних конфесій, православних священиків – 135. Це далеко не повний Мارتиролог мучеників за віру Сумської землі.

Переломним моментом у державно-церковних відносинах стало святкування 1000-ліття хрещення Русі.

Ми лише зараз починаємо знайомитись з історією нашої вітчизняної церкви, яка є однією з найголовніших підвалин вітчизняної історії в цілому, починаємо розкривати правду (найчастіше гірку) про долю духовенства в нашій країні, про окремих його представників.

Література:

1. ДАСО, ф. Р. – 7641, оп. 5, спр. 802.
2. ДАСО, ф. Р. – 7641, оп. 11, спр. 484.
3. Сотник О.М. Це – наша історія. – Суми, 1999. – С. 79.
4. Митрополит Йоанн. Самодержавие духа: Очерки русского самосознания. – С.-Пб., 1996. – С. 320.
5. Про релігію і атеїзм: Збірник документів і матеріалів. – К., 1973. – С. 137.
6. Там само. – С. 140, 145.
7. Митрополит Йоанн. Самодержавие духа – С.-Пб., 1996. – С. 326.
8. Сотник О.М. Це – наша історія. – Суми, 1999. – С. 81.
9. Там само. – С. 84.
10. Там само. – С. 84.
11. Журнал з архівів ВУЧК: ДПУ-НКВС-КДБ. Із серії «Реабілітовані історією», – М., 1995. – №№ 1-2.
12. Там само.
13. Журнал «Коммунист» – орган ЦК КПРС: М., 1988, травень.

Л.П.Сапухіна

ВНЕСОК РОДИНИ ПОЛЕТИК З РОМЕНЩИНИ У ВІТЧИЗНЯНУ НАУКУ, КУЛЬТУРУ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

В Україні XVIII ст. було чимало освічених шляхетських родин, окремі представники яких залишили помітний слід в історії вітчизняної науки, культури, в суспільно-політичному житті. До їх числа, зокрема, належала родина Полетик з Роменщини. Вона виводила свій родовід від волинського шляхтича Івана Полетики, убитого у війні з турками біля Хотина 1673 р. Його онук Андрій Павлович (1682-1773) після загибелі батька під час Полтавської битви оселився в Ромнах, одружився тут з онукою лубенського полковника Ілляшенка і племінницею роменського сотника С.Ласченка Ганною Іванівною, став роменським війтом, потім вступив до лав Лубенського полку і служив у ньому до 1757 р., коли вийшов у відставку в чині бунчукового товариша (1, с. 97-99).

Старшим з його п'яти синів був Григорій Андрійович Полетика (1725-

27.11.(18.12.) 1784) – письменник, перекладач, історик, бібліофіл, громадський і політичний діяч. Народився він у Ромнах, де й минуло його дитинство. 1745 р. закінчив Київську духовну академію. З 1746 по 1748 р. працював перекладачем у Санкт-Петербурзькій Академії Наук, потім протягом 13-ти років обіймав таку ж посаду в Синоді. З 1761 по 1764 рр. жив вдома, а повернувшись на державну службу, був призначений головним інспектором шляхетського кадетського корпусу, де працював по 1773 р., коли вийшов у відставку. (2. с. 462; 3. с. 277; 4, с. 315-316). Одружившись у 1762 р. на дочці абшитованого генерального судді І.А.Гамалії Олені Іванівні й одержавши в посаг за нею багаті маєтки в селах Юдинов і Чеховка поблизу Погара Стародубського полку та отримавши ще за життя батька в 1764 р. більшу частину маєтку в Коровинцях і прикупивши тут та в інших місцях чимало угідь, Г.А.Полетика став одним з найбагатших українських поміщиків. У 1780 р. він мав понад 2,5 тисячі залежних селян, а при посмертному описові його майна лише діаманти дружини були оцінені в 6 тис. крб. (5, с. 493; 1, с. 100). Г.А.Полетика був практичним і вмілим господарем. У його маєтках діяли млини, винокурні, дігтярні. Не гребував він і торгівлею, зокрема, рибою, сільськогосподарською продукцією. Для задоволення своїх шляхетських амбіцій Григорій Андрійович 1779 р. придбав австрійське дворянство, оформлене відповідними документами (6, с. 511).

При бажанні оселитися в Австрії Г.Полетиці не довелося б долати мовного бар'єру. В наші часи Григорія Андрійовича вважали б за поліглота. Його знання латини здобуло високу оцінку з боку В.К.Тредіаковського, який екзаменував його при вступі на роботу до Академії Наук. Одночасно відомий російський поет, філолог і теоретик літератури відзначив погане знання освіченим українцем російської мови (1, с. 99). Втім цю прогалину невдовзі було ліквідовано. Чудово володів Г.Полетика грецькою мовою, переклади з якої систематично друкував в «Ежемесячных чтениях». На початку другої половини XVIII ст. уродженець Ромнів переклав з грецької і видав праці «Эпиктета стоического философа Энхиридион и Апофегмы» (СПб., 1759), «Квита Фивейского Картина, или изображение жития человеческого»

го», (СПБ., 1759) – вдруге цю працю було перевидано 1767 р., «Ксенофонта о достопамятных делах и разговорах Сократовых и оправдание Сократово перед судиями» (СПб., 1762). 1763 р. в Петербурзі побачив світ складений Г.А.Полетикою «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском» (1, с. 101; 3, с. 278).

Г.А.Полетика виступав не лише як перекладач, а й був автором оригінальних праць. Зокрема для «Ежемесячных сочинений» він написав статтю «О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии». Цій праці, в якій містяться надзвичайно цінні відомості про П. Могилу та інше, не судилося побачити світ через нищівну критику М.В.Ломоносова, котрий визнав її образливою для росіян, бо в ній нічого не говорилося про російські школи до XVII ст. Працюючи в Синоді, Г.Полетика 1762 р. підготував і опублікував книгу «Истинные основания и должности христианской веры или наставление язычникам, обращающимся в христианскую веру» (1, с. 100).

Усе життя Г.А.Полетика цікавився історією, а надто історією України. Він залишив після себе записи, документи, трактати, а саме: «Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и на каких договорах поддалась российским государям и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей», «Запись, как Малороссия во время владения польского разделена была и об образе ее управления», наскрізь просякнуту автономістичними поглядами «Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России», «Сборник прав и привилегий украинского шляхетства», «Записка о начале Киевской академии» (7, с. 106-107) та ін. Г.Полетика був неабияким знавцем української старшинської генеалогії, а надто цікавився історією власного роду та роду дружини. Про це, зокрема, свідчить його лист від 14 липня 1783 р., адресований родичеві жінки пирятинському городничому Я.О.Гамалії (8, с. 502).

Опубліковані відомим українським істориком уродженцем Сумщини О.М.Лазаревським в журналі «Киевская ста-

рина» за 1891 та 1893-1895 рр. документи з сімейного архіву Полетик, які на той час знаходились у славнозвісній колекції В.В.Тарновського, свідчать, що Г.А.Полетика працював над твором з історії України. Лазаревський же першим висловив здогад, що цим твором була «История Руссов», розпочата Григорієм Андрійовичем Полетикою і закінчена його сином Василем (1, с. 106-107, 111-116). У рукописі праця стала відомою наприкінці 20-х років XIX ст. і відразу ж набула фантастичної популярності. Це був перший історико-літературний твір, в якому систематично викладалася історія України, починаючи з глибокої давнини й до початку XIX ст. «Историей Руссов» зачитувався й високо поцінував її О.Пушкін. Вона справила величезний вплив на історичні погляди та творчість Т.Шевченка, К.Рилеєва. Незважаючи на дуже велику кількість помилок, «История Руссов» посідає визначене місце в українській історіографії. Хоч думку О.Лазаревського щодо авторства названої праці поділяло чимало істориків, усе ж зараз вона не знаходить підтримки, і Г. та В.Полетик можна розглядати як гіпотетичних авторів цього історичного бестселера, виданого в 1840 р. в Москві О.Бодяньським, (7, с. 102-127) лише в історіографічному плані. Але сам той факт, що авторство «Истории Руссов» тривалий час приписувалось Г.А.Полетичі, є свідченням як його обізнаності в галузі історії, так і авторитету і впливу в суспільстві.

Яскравим виявом шани громадськості щодо ідейних переконань, політичних поглядів та особистих якостей Г.А.Полетика було його обрання 1767 р. депутатом від Лубенського полку до Комісії по створенню проекту нового «Уложения». Висловлюючи подяку виборцям за обрання, Григорій Андрійович писав, що першим і найголовнішим обов'язком свого життя вважає служіння на користь суспільству (9, с. 334-335). Працюючи два роки в складі Комісії, Г.А.Полетика, посилаючись на історію, палко захищав права України на автономне управління, обстоював вольності і привілеї козацької старшини, які історично склалися, і якими вона користувалася під час перебування України під владою Речі Посполитої. Під його впливом і на чолі з ним більшість українських депутатів Комісії виступила з сепаратистськими вимогами, наполягаючи на відновленні геть-

манства та всіх привілеїв старшини і козацтва. Свої політичні погляди Г. Полетика виклав у творах «Возражение депутата Гр. Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дм. Наталину» та «Мнение на читанный в 1768 г. в комиссии о сочинении проекта нового Уложения «Проект правам благородных» (1, с. 101; 3, с. 277). Розроблена Г. Полетикою програма цілком відповідала політичним і становим інтересам козацької старшини, і українські депутати Комісії одностайно підтримали її. За уродженцем Ромен остаточно закріпилася слава справжнього українського патріота, переконаного автономіста, виразника ідей і інтересів вільних станів українського суспільства. До цього приєднувалась ще й слава людини вченої й відомої своїми працями з історії України.

Велику цінність має опублікована О. Лазаревським епістолярна спадщина Г. А. Полетики. Його листи дають можливість скласти уявлення про господарство багатого українського поміщика другої половини XVIII ст., про турботи і заходи по збільшенню і поліпшенню сільськогосподарського виробництва, потужності винокурень, клопоти по продажу їхньої продукції, збуту дьогтю, риби. Вони розповідають про стосунки з управителями маєтків, залежним населенням, про продаж кріпаків; знайомлять з «споживацьким» асортиментом панської родини, намаганням влаштуватися в сільських умовах з усіма зручностями тодішньої цивілізації, з поглядами на освіту і виховання дітей, стосунками з родичами, майновими чварами з ними і пов'язаною з цим судовою тяганиною, з приватною обстановкою, інтересами та запитамі українського шляхетства, тощо (10). Листи Г. А. Полетики (їх опубліковано 128) засвідчують його часте відвідування Коровинців та Ромнів.

Г. А. Полетика увійшов в історію вітчизняної культури як пристрасний бібліофіл і володар славнозвісної чи не найкращої не лише в Україні, а й в усій Російській імперії бібліотеки. В ній налічувалось кілька тисяч рукописних і друкованих книжок. За відгуком самого Г. Полетики такого, як у нього зібрання, «ни токмо ни у одного из партикулярных людей не было, но и с государственными российскими библиотеками моя в первенстве, в редкости и древности книг препираться могла» (1, с. 103). Про цю бібліотеку

надзвичайної цінності згадували історики кн. М.Щербатов, проф. А.Шлецер. На жаль, унікальна книгозбірня майже повністю згоріла 23 травня 1771 р. під час пожежі на Василівському острові в Петербурзі, де жив тоді Полетика. Загибель бібліотеки була великою втратою для науки і страшним ударом для її збирача. Здоров'я його різко погіршало, і він змушений був просити річну відставку для його поправки, а через два роки через хвороби взагалі вийшов у відставку. Втративши своє улюблене дітище, Г.А.Полетика знову приступив до збирання книг. Про це, зокрема, свідчить його листування за 80-і рр. з могилівським архієпископом Георгієм Кониським, синами Василем, Іваном, Павлом, двоюрідним братом Григорієм Івановичем, яким він доручав придбати книжки, що стосувалися російської, а особливо української історії. Маються на увазі замовлення на старопольські історичні твори Кадлубка, Длугоша, Пасторія, Дарницького, Ореховського, Пясецького, Рудавського, Казаловича, Кобержицького, Старовольського, Койтовича, Божимовського (1, с. 104; 8, с. 500) та ін.

Бібліотеку і рукописи Г.А.Полетика (похований в Олександро-Невській Лаврі) заповідав своєму старшому сину Василеві, який продовжив його справу при збиранні документів та книжок з української історії. Зібрана вдруге бібліотека Полетик зберігалася в Коровинцях і хоч не витримувала порівняння з попередньою, все ж високо поціновувалась шанувальниками української старовини. Знавець українських писемних пам'яток М.І.Ханенко, збираючись приїхати до Коровинців у 1850 р., називав її «історичною Каліфорнією», «скарбом» (1, с. 109). Саме в архіві Полетик було знайдено «Коломацькі статті», які стали приводом до арешту П.Полуботка. На жаль, через байдужість онуків Г.А.Полетика бібліотека була втрачена.

Син Григорія Андрійовича – Василь Григорович Полетика (1765-1845), відомий як збирач документальних матеріалів з історії України XVI- XVIII ст., автор промов, наукових трактатів, цікавих листів, а головне – як раніше гаданий співавтор «Истории Руссов» (2, с. 461; 4, с. 315). У листі до М.П.Румянцева від 25 листопада 1812 р. він писав, що «начертание» української історії було батьковим, а «наконец сделалось моим предметом» (1, с. 106). Цю фразу

О.Лазаревський тлумачив як натяк саме на «Историю Руссов». В.Г.Полетика був автором творів «Записка о нуждах малороссийского дворянства» (1801 р.), «Записка о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства, писанная маршалом Роменского повета Василием Полетикою» (1809 г.), компілятивної праці з стародавньої історії Єгипту, Асирії, Мідії, Персії (7, с. 108; 4, с. 315).

В.Г.Полетика поділяв і пропагував батьківські ідеї щодо прав України на автономію, захищав привілеї українського шляхетства, особливо тих його груп, яким царський уряд перешкоджав в отриманні дворянства. Це знайшло відображення в історичних записках, мемуарах, листуванні В.Полетики. І хоч народився він у Петербурзі, але біографія його щільно пов'язана з Роменщиною. З дитинства він часто відвідував її, а залишивши в 1790 р. військову службу в чині секунд-майора, оселився в коровинському маєтку; в 1802, 1805-1812 рр. обирався маршалком Роменського повіту, і, проживши останні 55 років у Коровинцях, помер тут і був похований поблизу церкви.

Відомим українським лікарем був уродженець Ромнів брат Григорія Андрійовича Іван Андрійович Полетика (1726-1783). В літературі подаються різні дати його народження. Так, в енциклопедичних виданнях вказується, що він з'явився на світ 1722 р. (3, с. 278; 4, с. 316). О.М.Лазаревський в одній з своїх статей зазначив, що в сім'ї А.О.Полетики старшим був Григорій, а в іншій, в примітці про Івана, позначив його народження 1724 р., зробивши тим самим його на рік старшим від Григорія (1, с.99; 6, с.507). На наш погляд, незаперечним доказом старшинства Григорія є те, що батько ще за життя виділив йому в спадщину більшу частину Коровинського маєтку. Вважаємо, що правильна дата народження Івана Андрійовича подається в статті представника його роду, котрий до того ж мав однакові з ним ініціали – І.А.Полетики, – опублікований в «Киевской старине» за травень 1893 р. В ній ясно сказано, що Іван Андрійович Полетика – молодший брат Григорія Андрійовича, що він молодше його на рік і народився в Ромнах 1726 р. (11, с. 285).

І.А.Полетика навчався спочатку в Київській духовній академії, потім 4 роки вивчав медицину в Кільському уні-

верситеті; 1750 р. був зарахований підлікарем до Санкт-Петербурзького генерального сухопутного госпіталю і в госпітальній школі рік слухав лекції кращих професорів-медиків. Після цього знову подався за кордон, де продовжив навчання спершу в Кільському, а потім Лейденському університеті, медичний факультет якого зажив слави в усій Європі. Тут у 1754 р. І.Полетика захистив і опублікував докторську дисертацію «Про спадкові хвороби» (*De morbis hereditariis*).

З дипломом доктора медичних наук І.А.Полетика повернувся до Кіля, де першим не лише з українців, а й з підданих Російської імперії був обраний професором в іноземному університеті (З, с. 278). Два роки він обіймав цю посаду, а потім, затуживши за батьківщиною, повернувся до неї. У вересні 1756 р. одержав дозвіл на приватну практику в межах Російської імперії і був призначений лікарем до Петербурзького військово-сухопутного генерального госпіталю. Через три тижні І.Полетика першим з українців обійняв тут посаду старшого лікаря, на яку до того часу призначалися лише іноземці. Одержавши в управління великий госпіталь, уродженець Ромнів розгорнув активну діяльність: побудував 7 дерев'яних барачних корпусів, заснував ботанічний сад, тощо. Очолюючи госпіталь, вів непримиренну боротьбу з різними зловживаннями, через що йому довелося змінити місце роботи. В останній день 1759 р. І.Г.Полетика був призначений лікарем в Санкт-Петербурзьку дивізію генерал-аншефа О.І.Шувалова.

Влітку 1761 р., одержавши вперше за 5 років служби в Петербурзі відпустку, провів 4 місяці в Ромнах. Виконуючи доручення медичної канцелярії, І.Полетика набрав в Україні 55 студентів для госпітальних медичних шкіл. Наприкінці 1763 р. Івана Андрійовича за його клопотанням було призначено карантинним лікарем до Василькова – центру карантинної служби України. На цій посаді, як і на попередніх, він виявив високу фахову кваліфікацію, неабиякі знання, сприяв піднесенню медичної науки на більш високий рівень. І.Полетика був автором праць з інфекційних хвороб. У 1770-1771 рр. брав активну участь у боротьбі з епідемією чуми в Україні. Після смерті батька 1773 р. одержав маєтності в Коровинцях з 400 душами залежних

селян (11, с. 286, 289; 12, с. 466). Помер Іван Андрійович Полетика 22 квітня (3 травня за н.с.) 1783 р. (11, с. 291).

Сини Івана Андрійовича – Михайло і Петро обіймали високі посади на державній службі. Петро (1778-1849) працював на дипломатичній ниві, був сенатором. Не цурався він і літературної діяльності, був членом відомого літературного гуртка початку ХІХ ст. «Арзамас», залишив після себе «Воспоминания», частково опубліковані в «Русском архиве» за 1885 р. Дочка І.А.Полетики Катерина була фрейліною (11, с. 291; 12, с. 507; 3, с. 278).

Брат Г.А. та І.А.Полетик Андрій Андрійович (1745-1790) був за одними даними між 1739-1741, за іншими – 1745 р. чернігівським намісником, у 1784 та 1797- 1798 рр. роменським повітовим маршалком, а в 1785-1788 рр. – чернігівським губернським маршалком. Він є автором ряду публікацій, пов'язаних з відвідинами Катерини ІІ України, зокрема «Дневника пребывания Екатерины II в Киеве в 1787 г.», надрукованого в «Памятной книжке Киевской губернии на 1858 г.», та «Речи по поводу приезда Екатерины II в Чернигов в 1785 г.», яка побачила світ в «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» в 1865 р. (13, с. 142; 3, с. 277).

Виходячи з лапідарних біографічних відомостей про А.П. Полетика, зокрема з того, що він переселився до Ромнів з матір'ю і молодшими братами, можна висловити здогад, що саме в цьому місті народився і двоюрідний брат Г.А., І.А. та А.А.Полетик Григорій Іванович (1731-1798). Одночасно з Іваном, тільки на іншому факультеті, він навчався в Лейденському університеті. Після одержання освіти тривалий час посідав відповідальну посаду радника російського посольства у Відні. Великий інтерес становить його епістолярна спадщина, з якої повстає яскрава постать цілком європеїзованого українця ХVІІІ ст., людини, яка оберталася у вищих дипломатичних і державних колах. У листах Г.І.Полетики згадуються його приїзди до Ромнів, роменські та хмельівські родичі, гостювання у Вишеньках у графа П.О.Румянцева-Задубайського (5, с. 494-495; 13, с. 131; 6, с. 511).

Рідний брат Григорія Івановича – Тимофій Іванович – був лікарем. Ця професія була надзвичайно шанованою в українському суспільстві ХVІІІ ст.

Та, звичайно, найвизначнішими поміж згаданих тут представників родини Полетик з Роменщини є Григорій Андрійович, Василь Григорович та Іван Андрійович, які залишили по собі помітний слід в літературі, історії, перекладацькій справі, медицині, культурі, в громадсько-політичному житті.

Література:

1. Лазаревський А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – № 4.

В названій праці згадується, що А.П.Полетика одержав відставку 1757 р. – у 65-річному віці, тобто виходить, що він народився 1692 р. Тим часом, у передмові того ж О.Лазаревського до виданого ним листування Г.А.Полетики подається інша дата народження – 1682 р. Ця ж дата фігурує і в праці М.І.Марченко «Українська історіографія» (К., 1959), тому й ми зупинилися на ній, хоч питання про час народження А.П.Полетики потребує більш детального з'ясування.

2. Українські письменники: Біо-бібліографічний словник у п'яти томах. – К., 1960. – Т.1.

3. Энциклопедический словарь // Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 47.

4. УРЕ.- К., 1963. – Т. 11.

5. Частная переписка Г.А.Полетики (1750-1784) / С пред. Ал. Лазаревского // Киевская старина. – 1893. – № 3.

6. Частная переписка Г.А.Полетики (1750-1784) // Киевская старина. – 1894. – №6.

7. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К., 1959.

8. Частная переписка Г.А.Полетики (1750-1784) // Киевская старина. – 1893. – №6.

9. Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики своим выборщикам за избрание в звание депутата в комиссию для сочинения проекта нового уложения // Киевская старина. – 1890. – №11.

10. Частная переписка Г.А.Полетики (1750-1784) // Киевская старина. – 1893. – № 1, 3, 5, 6, 10, 11; 1894. – № 4, 10; 1895. – № 5-8.

11. Полетика И.А.Иван Андреевич Полетика // Киевская старина. – 1893. – №5.

12. УРЕ – Вид. 2. – К., 1982. – Т. 8.

13. Частная переписка Г.А.Полетики (1750-1784) // Киевская старина. – 1894. – № 4.

С.І.Дегтяр'ов

ДО БІОГРАФІЇ М.В.ВАРАДІНОВА

Довгий час ім'я Миколи Васильовича Варадінова – нашого земляка юриста та історика було невідоме для широкого загалу, а його творчий доробок – недоступним для дослідників. До жовтневої революції 1917 р. життя та творчість Варадінова хоча і висвітлювалися, але не дуже широко [1]. Після 1917 р. цього практично не робилося з ідеологічних міркувань.

Микола Варадінов народився 6 грудня 1817 р. за одними даними в м.Полтава [2], за іншими – в м.Ромни Полтавської губернії [3] в сім'ї купця. В 1838-1841 рр. навчався на юридичному факультеті в Дерптському університеті, де отримав ступінь кандидата. По закінченні університету він працював учителем російської мови та викладав у дворянському училищі в Аренсбурзі. В цей період з'являються перші роботи Варадінова: «Нечто о русском слоге для программы к годичному испытанию в Аренсбургском уездном дворянском училище 20 и 21 декабря» (Дерпт, 1843) та «Ueber die allgemeinen Recthsmittel wider

richterliche Verfügungen in Civilrechtsstreitigkeiten nach russischem Rechte» (Дерпт, 1845). Але вже в 1845 р. Варадінов став чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторі прибалтійських губерній, а ще через три роки (1848) стає управляючим канцелярії генерал-губернатора.

В 40-х рр. XIX ст. серед естів та латишів починається рух на користь переходу до православного віросповідання. В цей час ризьким архієпископом був Філарет (Гумілевський), і М.Варадінов став одним з найбільш активних його помічників у боротьбі з місцевими впливами, які намагалися послабити та придушити потяги естів і латишів до православ'я. В цей час, у 1847 р., з'являється наступна праця Миколи Варадінова: «De hypothecis ex jure livonico et estonico». В цьому ж році в м.Дерпт він отримав ступінь доктора права.

В 1849 р. генерал-губернатором Прибалтійського краю було призначено князя Суворова-Римнікського, який не був прихильником адміністративної русифікації, і Варадінов залишив Ригу та перейшов працювати до Петербурга, в департамент економії міністерства внутрішніх справ. З цього часу і до моменту отримання Варадіновим ступеня доктора філософії Ієнського університету в 1858 р. з'являються три наступні його роботи: «Исследования об имущественных и вещественных правах по законам русским: а) о праве собственности; б) о праве владения; в) о праве пользования» (1855), «Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, криминальному и одноличному письмоводству» (1857) та стаття «О законе по римскому праву» (1856). Далі, в період з 1858 по 1863 рр., виходить у світ найвідоміша і фундаментальна робота Миколи Варадінова «История Министерства внутренних дел» у 8-ми томах та ряд менш відомих праць: «Лечение кумысом» (1859), «Об условиях университетского образования» (1859), «Оброчное содержание» (1860), «О личном задержании по долговым обязательствам» (1861), «Гильдии. Историко-юридический очерк» (1861), «О свободе ремесленной промышленности» (1862), «Юридические общества» (1862) та ряд інших. З грудня 1855 р. по січень 1862 р. Варадінов був редактором «Журнала Министер-

ства внутрішніх дел», а в 1862 р. редагував офіційну газету «Северная Почта» (№№ 146-214).

В 1862 р. Варадінов був призначений членом ради при міністерстві внутрішніх справ у справах книгодрукування, а в 1865 р. – членом ради головного управління у справах друку, при якому декілька разів виконував обов'язки начальника цензурного відомства. Специфіка його роботи залишила свій відбиток на тих працях, що з'явилися в цей період: «По поводу статьи Ф.Морошкина «Современное состояние русского гражданского законодательства» (1863), «Разбор книги М.Цеймерна и записки Н.Фрейберга об ипотеке» (1863), «О лекциях М.Михайлова и о речи К.Д.Кавелина» (1863).

Наступні роботи Миколи Васильовича з'являються тільки у 1870-х рр. Перш за все, це «Сборник узаконений и распоряжений правительства по делам печати» (1878), «Аптекарский устав» (1880), «Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян» (1885) та його статті «Хлебопашество или мануфактура» (1870), «Федор Кернер, павший за независимость Германии в войну 1813 года» (1870), «Тюрьмы до учреждения попечительного о них общества» (1870).

В 1883 р. М.Варадінов був призначений членом ради міністра внутрішніх справ. Паралельно він був членом комісії, що виробила новий університетський статут 1884 р. Помер Микола Васильович Варадінов 27 липня 1886 р. в Гатчині, маючи чин таємного радника.

Твори Миколи Варадінова за своєю тематикою поділяються на декілька напрямків, основні з яких юриспруденція, освіта та медицина. Стосовно першого напрямку, можна виділити роботи, присвячені конкретним юридичним питанням («Ипотека», «Исследования об имущественных и вещественных правах по законам русским» та інш.), з історії права («Гильдии», «Оброчное содержание», «История Министерства внутренних дел»). У згадуваній вище праці «Исследования об имущественных и вещественных правах по законам русским» Варадінов скористався рядом юридичних творів середини ХІХ ст., що видно по використаним тут цитатам. В даному творі автор вперше представив теоретичне вчення про власність, розглянувши право власності,

володіння і користування. На початку кожного розділу Варадінов подає загальну теорію, підводячи її під тогочасне російське законодавство. Вважається, що ця робота М.В.Варадінова є першою спробою філософсько-юридичного опрацювання російського законодавства про власність [4].

Викликає інтерес записка Варадінова з приводу відомої московської газети «Московские ведомости». У жовтні 1864 р. таємний радник Пржецлавський (поляк за походженням) склав у вигляді записки звинувачувальний акт проти названої газети. Цей акт був поданий до ради управління у справах друку 14 січня 1865 р. [5]. В документі йшлося про те, що останнє польське повстання на польських землях Російської імперії викликало серед росіян обурення та сколихнуло хвилю патріотизму, що відобразилося в усіх органах преси. Один з них, а саме «Московские ведомости», зайняв провідну позицію в такій ситуації. Передові статті цієї газети відрізнялися сміливістю поглядів, вимогливістю в ім'я народних та державних інтересів. Але, як зазначав далі Пржецлавський, за періодом так званої «природної» популярності настав час популярності штучної. Газета стала ніби *«сама изыскивать и даже создавать новые материалы, могущие в равной степени заинтересовать народное чувство... С этого же времени начался ряд столкновений с цензурой и властью, ожидавшими газету на этом скользком пути»* [6]. Пржецлавський наголошував у своєму звинуваченні на небезпечний у революційному відношенні характер діяльності видавця московської газети. *«Одно существование у нас факта слишком свободного суждения частной газеты о материях государственных и выходок противу лиц, занимающих высшие служебные положения, имеет в самом себе силу разлагающую, так как общество не может не видеть в них уклонения от законного порядка. Продолжительность и безнаказанность такого уклонения вовлекает и самое общество все более и более в привычку неуважения и установленных властей, и закона, и законности вообще...»* [7]. Записка ця була розіслана всім членам ради і обговорювалася на засіданні 14 січня 1865 р. В раді всі звинувачення Пржецлавського зустріли рішучий опір. Члени ради Тихомандрицький, Варадінов (підкреслення наше – Авт.), Турунов, Нікітенко та

інші висловилися проти такого звинувачення. В цьому плані найбільш цікавими були позиції О.М.Тихомандрицького та М.В.Варадінова.

Микола Васильович Варадінов у своїй доповіді наголосив на тому факті, що у вітчизняній літературі вже мали місце особистості та видання, що мали вплив на суспільство. Далі він перейшов до характеристики «Московских ведомостей», доводячи, що ця газета «*во-первых патриотическая, во-вторых монархическая, в третьих выражающая общественное мнение России*» [8]. Варадінов висловлював думку, що жодне періодичне видання не виражало таку постійну відданість престолу.

Про значення газети як показника суспільної думки, Микола Васильович сказав, що «*каждый читатель встречает в Московских Ведомостях в большей или меньшей степени собственные взгляды...*» [9]. Далі Варадінов наводить приклади вираження прихильності до видавців газети з боку університетського загалу (Московського та Київського університетів), духовенства тощо [10].

Результатом таких виступів членів ради, в тому числі М.В.Варадінова, стало те, що звинувачення Пржецлавського на адресу «Московских ведомостей» не потягло для цього видання ніяких наслідків.

Виступ на користь «Московских ведомостей» з боку М.В.Варадінова можна частково пояснити не тільки реальною об'єктивністю цього видання та популярністю його серед населення, але й припущенням, що Варадінова та видавця газети Михайла Никифоровича Каткова могли пов'язувати і певні особисті стосунки. Брак документальних матеріалів не дає змоги автору довести цей факт однозначно. Але М.Н.Катков та М.В.Варадінов незадовго до цього займалися дослідженням однієї проблеми – системи діловодства в Росії. З цього приводу їхня діяльність могла перетинатися на певному етапі. Так, у 1856 р. вийшла в світ робота М.Н.Каткова «Руководства к наглядному изучению административного течения бумаг в России», і в цей же період, в 1857 р., в Санкт-Петербурзі побачила світ робота М.В.Варадінова «Делопроизводство, или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегиальному и одноличному письмоводству, к составле-

нию правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел». Але така думка є лише авторським припущенням, тому що література діловиробничого спрямування в цей період була досить поширеним явищем.

Але згадана робота Варадінова мала й велике самостійне значення. В цій праці він розподілив діловиробництво на теоретичне і практичне. В теоретичному значенні – це наука, що викладає правила складання ділових паперів, актів і самих справ; практичне діловиробництво – це загальний порядок виробництва справ у присутствених місцях по даним законами формам та по встановленим зразкам ділових паперів.

До предмету теоретичного діловиробництва він відніс «зовнішні властивості» ділових паперів та їхні «внутрішні властивості». Розглядаючи зовнішні властивості документів він подає:

- класифікацію ділових паперів;
- порядок написання тексту документа в різноманітних ділових паперах;
- частини ділових паперів (тобто формуляр документа): заголовок, особливі примітки, місцезнаходження умов справи, підпис, бланкові надписи тощо;
- титули та формули звернень до різних осіб та інші питання.

До внутрішніх якостей Варадінов відносив стиль документів, особливості написання (орфографія), прийняті в ділових паперах.

У практичному діловиробництві інтерес викликають: запропонована автором класифікація документів, детальний опис кожного різновиду документа і зразки конкретних документів по кожному різновиду, які займають більше половини загального обсягу роботи [11]. Фактично кожна з робіт Миколи Васильовича Варадінова мала важливе самостійне значення для сучасників, незалежно від проблем, які в них піднімалися і розглядалися. Але найвизначніше місце серед цих творів безперечно посідає восьмитомна «История Министерства внутренних дел». Це найвідоміша робота Варадінова, яка й понині використовується істориками для досліджень багатьох сторін життя суспільства Російської імперії XIX ст. та для вивчення особливостей роботи різних

державних установ того часу. Дана праця використовувалася дослідниками під час вивчення становлення та розвитку адміністративно-статистичних установ у Росії [12], системи міністерського діловиробництва [13] тощо.

Микола Варадінов розглянув історію міністерства внутрішніх справ з моменту його заснування в 1802 р. до кінця 50-х рр. XIX ст. Весь цей час автор поділив на три періоди: 1-й – період початкового становлення міністерства з 1802 по 1809 р., 2-й – період перетворень міністерства з 1810 по 1825 р. (19 листопада) і 3-й – період становлення міністерства в тому складі, в якому воно ще залишалося на момент написання книги з 19 листопада 1825 р.

Розглядаючи кожен період, Варадінов спочатку подає історію установ, а далі трактує про діяльність міністерства, продовольчу частину, сільське господарство, переселення селян, промисли, фабрики та заводи, губернське управління, будівництво, приказах суспільного призначення, лікарняну частину та канцелярське виробництво. Сама «История Министерства внутренних дел» заснована на офіційних архівних даних того часу. Робота містить велику кількість цінних матеріалів для історії економічного та релігійного життя Російської імперії. Останній восьмий том цієї книги повністю присвячений історії розколу [14]. Цей том побачив світ у Санкт-Петербурзі в 1863 р. як останній і додатковий. Він мав і окрему назву – «История распоряжений по расколу». Цей том цінний ще й тим, що на його початку автор подає перелік творів, присвячених розколу (понад 100 робіт), перелік урядових розпоряджень з цього питання [15].

Значення «Истории министерства внутренних дел» важко переоцінити. Це колосальна робота, якій автор присвятив шість років свого життя, відійшовши від написання інших своїх робіт, відмовляючись від співробітництва з юридичними виданнями та від багатьох службових пропозицій. Як згадує сам М.В.Варадінов «...я рассматривал и изучал дела, хранящиеся в семи архивах Министерства, перечитывал тысячи дел каждого Департамента, год за годом; перечитывал один без помощников, опасаясь, что помощник пропустит что-либо или передаст не в том виде, в каком событие или распоряжение изложено в деле» [16]. Окрім архіву міністерства внутрішніх справ автором використо-

вувалися архіви інших відомств, «Полное Собрание Законов Российской империи», «Свод Законов», «С.-Петербургский журнал» (1804-1809 рр.), «Северная Почта» (1809-1819 рр.), «Журнал Министерства Внутренних Дел» (з 1829 р.), «Сенатские Ведомости» тощо [17].

Найвідомішою роботою Варадінова в області історії медицини слід назвати його «Аптекарьский устав» (1880). Тут ним повністю розглядається історія фармацевтики Росії, а на останнє подається так званий Аптекарьський устав, складений на основі російських законодавчих актів. Подана дуже детальна інформація про всі медичні установи та їх еволюцію в Російській імперії. Частина розділів присвячена аптечній справі на українських землях («Аптека для солдат в Кіеве», «Учреждение вольных аптек в Костроме и Нежине») [18].

На останнє слід зазначити, що роботи Миколи Васильовича Варадінова, як і життя самого автора, потребують подальшого та всебічного вивчення. Виходець з Лівобережної України, він досяг в житті великих кар'єрних успіхів і при цьому значну частину свого життя присвятив дослідженням в області історії, права, медицини, освіти, економічного та релігійного життя суспільства першої половини ХІХ ст. Роботи Миколи Васильовича містять у собі велику кількість фактичного матеріалу з означених питань. Варадінов показав себе знавцем в багатьох сферах суспільного життя (юрист, історик, медик, вчитель-філолог). Більш глибоке та детальне вивчення його життя та творчості дасть змогу отримати більшу кількість нової інформації з історії суспільства Російської імперії ХІХ ст.

Література:

1. Языков Д.Д. Обзор жизни трудов покойных русских писателей. – Вып.6. Русские писатели умершие в 1886 г. – СПб., 1890; Энциклопедический словарь // изд. Брокгауз и Эфрон – Т.Va. – СПб., 1892. – С.508; Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. – Т.IV, отд.2. – СПб., 1895. – С.79-81.
2. Венгеров С.А. Указ. соч. – С.79; Album Academicum

der Kaiserlichen Universitat Dorpat. – Dorpat, 1889. – С.280.

3. Власенко В.М. Варадінов Микола Васильович // Сумщина в іменах. Енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С.62.

4. Капустин М. Русская юридическая литература в 1855 году // Современная летопись «Русского вестника». – 1856. – С.142-143.

5. Михаил Никифорович Катков (по личным воспоминаниям) // Русский вестник. – 1889. – март. – С.131.

6. Там же. – С.132.

7. Там же. – С.134.

8. Там же. – С.138.

9. Там же. – С.139.

10. Там же. – С.140.

11. Система министерского делопроизводства XIX – начала XX вв. // uchcom.botik.ru – Сайт открыт в феврале 2000 года – Последняя редакция 17.06.02. – С.8-9.

12. Твердюкова Е.Д. Очерк развития административно-статистических учреждений в России и их деятельности по учету православного народонаселения. – Издания Ассоциации «История и компьютер». – С.1-10.

13. Система министерского делопроизводства XIX – начала XX вв.// uchcom.botik.ru – Сайт открыт в феврале 2000 года – Последняя редакция 17.06.02. – С.1-11.

14. Русский биографический словарь. – Т. Вавила-Витгенштейн. – М., 2000. – С.73-74.

15. Варадінов Н.В. История Министерства внутренних дел. – Т.8. – СПб., 1863. – С.3-56.

16. Там же. – С.1.

17. Там же. – С.II-III.

18. Варадінов Н. Аптекарский устав, извлеченный из свода законов, полных собраний законов, опубликованных циркуляров министерства внутренних дел, постановлений медицинского совета и разъясняемый историей законодательства. – СПб., Типография министерства внутренних дел, 1880. – 12, LXX, 166 с.

М.М.Беленко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДИНО-БУДСЬКОГО РАЙОНУ

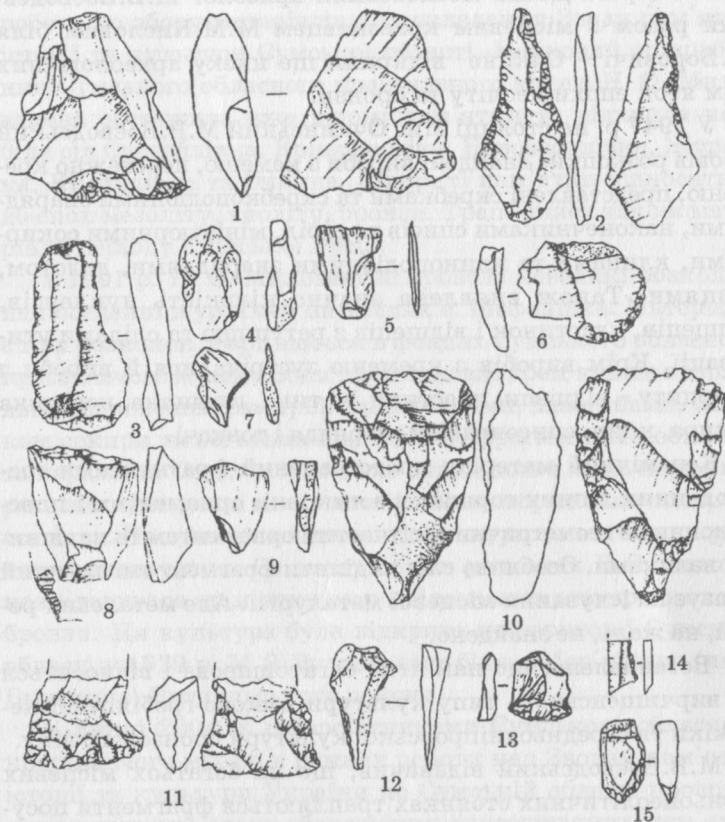
Д

осліджувати пам'ятки археології Середино-Будського району першим почав відомий український археолог В.Д.Юркевич. Він у 1924-1925 рр. провів археологічні розвідки на лівобережжі р. Десна та її притоках в районі сіл Боровичі – Очкине. В ході цих робіт біля с.Боровичі в урочищах Білиця, Гумнище та Борові були відкриті археологічні пам'ятки епохи неоліту та бронзи.

У 1929 та 1931 рр. дослідження у районі проводила експедиція Глухівського музею на чолі з Я.М.Морачевським, яка обстежила пам'ятку в урочищі Борові біля с.Боровичі «зовсім поверхово біля озера Званого тільки для того, щоб упевнитися про цілість там могил» [Морачевський, 1931]. Можливо, мова йде про кургани, позначені на карті В.Д.Юркевича, складеній у 1925 р. в ході його розвідок.

Подальші дослідження Середино-Будського району розпочалися лише

Крем'яні знаряддя праці з пам'яток
доби неоліту й бронзи,
Середино-Будського району.

- 1 - с.Боровичі, ур.Калита;
2,5,8,11,13 - с.Боровичі, ур.Білиця;
3,4 - с. Боровичі, ур.Гумнище;
7,10,15 - с.Боровичі, ур.Борові;
16,14 - с.Кривоносівка, ур.Репетин III;
9,12 - с.Стягайлівка

після Великої Вітчизняної війни. В 1946 р. під час обстеження лівого берега Десни московський археолог М.В.Воеводський разом з місцевим краєзнавцем М.М.Кисловим біля сс.Боровичі – Очкине відкрили ще низку археологічних пам'яток епохи неоліту та бронзи.

У 1947 р. на стоянці Мис Очкинський М.В.Воеводський провів розкопки. Знайдені вироби з каменю, переважно кременю, представлені скребками та скребкоподібними знаряддями, наконечниками списів та стріл, мініатюрними сокирками, клинами та клиноподібними знаряддями, долотом, різцями. Також виявлена значна кількість нуклеусів, відщепів, пластинок і відщепів з ретушшю та слідами утилізації. Крім виробів з кременю зустрічалися й вироби з кварциту – відщепи, пластини, мотика, гладилка, невелика сокира, клин, списоподібне знаряддя і товкачі.

Керамічний матеріал представлений фрагментами гостродонних ліпних горщиків з ямковим орнаментом і плоскодонних з геометричним, сітчастим орнаментом та наліпними валиками. Особливо слід виділити фрагмент тигля, який вказує на існування місцевої металургії. Але металевих речей, на жаль, не знайдено.

Встановлено, що пам'ятка багат шарова і відноситься до вирчищенського типу культури ямково-гребінцевої кераміки та середньодніпровської культури бронзового віку.

М.В.Воеводський відзначив, що на багатьох місцевих пізньонеолітичних стоянках трапляються фрагменти посудин близьких за формою до середньодніпровських, але оздоблених ще типовим гребінцевим орнаментом. На його думку, це вказує на генетичний зв'язок середньодніпровської культури з місцевим неолітом [Воеводський, 1949].

З 1965 по 1972 рр. дослідження на берегах р. Десна проводив вчитель історії середньої школи с. Смяч Новгород-Сіверського району Чернігівської області І. Ф. Іванченко. Він дослідив лівий берег р. Десна від гирла р. Свига до гирла р. Реть. В ході цих робіт на території Середино-Будського району в селах Журавка (ур. Селище) та Боровичі (ур. Борові, Гумнище, Білиця, Зване озеро та Червона Лоза) були обстежені пам'ятки епохи неоліту-бронзи.

Археологічні дослідження в Середино-Будському районі відновилися в 1988-1991 рр., коли в області проводилася робота по збору матеріалів для складання Зводу пам'яток історії та культури Сумської області. Науковий співробітник Сумського обласного краєзнавчого музею Н. О. Милованова обстежила вже відомі пам'ятки та відкрила нові біля сіл Стягайлівка, Кривоносівка, Нововасилівка, Журавка, Кренидівка та Очкине. Відкриті пам'ятки відносяться до епох мезоліту, неоліту, бронзи. Траплялися також матеріали періоду Київської Русі.

У 1991 р. Н. О. Милованова провела невеликі розкопки на поселенні в ур. Осов на землях с. Мефодівка. Матеріали з цих розкопок зберігаються в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею. Вони представлені крем'яними знаряддями: наконечником стріли, скребачками, пластинами, уламком сокири та багатьма відщепами; фрагментами обмазки та кераміки. Особливо цікавою знахідкою є мініатюрна курильниця, на денці якої – стилізоване зображення солярного знака. На думку дослідників, такі курильниці мали культове призначення. За матеріалами розкопок Н.О.Милованова датувала пам'ятку мар'янівською культурою епохи бронзи. Ця культура була відкрита на території Сумської області у 1929 р. М.Я.Рудинським біля с.Мар'янівка (нині Бунякине) Путивльського району.

У липні 2004 р. співробітниками Сумського обласного краєзнавчого музею в рамках роботи над Зводом пам'яток історії та культури України по Сумській області проводилася перевірка стану збереження археологічних пам'яток Середино-Будського району. На облік в районі взято 20 пам'яток, представлених стоянками та поселеннями доби каменю і бронзи.

Обстеження, проведені науково-дослідним відділом історії краю з найдавніших часів до початку ХХ століття, показали, що більшість пам'яток задерновані, навіть ті, які раніше розорювалися. Головна проблема у збереженні пам'яток району – це природні фактори. Так як більшість археологічних пам'яток Середино-Будського району розташовані в заплаві р. Десна, її стариць і приток, то вони руйнуються під час повеней та в результаті заболочення, до якого приводить обміління стариць та приток Десни. Тому пам'ятки,

які раніше знаходилися на піщаних задернованих дюнах, зараз позаростали чагарниками, що значно ускладнює їх дослідження. Подібна картина спостерігається на пам'ятках біля с. Боровичі в урочищах Гумнище, Борові, Зване озеро.

Іншою проблемою є наступ лісу та колишні лісонасадження, що зафіксовано на пам'ятках біля сіл Кривоносівка, Очкине, Журавка.

Також деякі пам'ятки мають пошкодження в результаті діяльності людини. Це протитанковий рів ще часів Великої Вітчизняної війни, який розташований біля краю борової тераси лівого берега Десни і тягнеться на декілька кілометрів, перетинаючи ряд пам'яток біля Боровичів (ур. Білиця, Мерзлик), Кренидівки (ур. Дубицьке), Очкиного. Колишні кар'єри для добування піску, які раніше руйнували пам'ятки, сьогодні використовуються як звалища для сміття, що можна побачити в ур. Гумнище (с. Боровичі), ур. Хутір (с. Журавка). В с. Стягайлівка поселення зайняте фермою і його культурний шар майже повністю знищений будівлями ферми і трьома силосними траншеями.

Під час обстеження пам'яток на їх поверхні було зібрано підйомний матеріал представлений уламками, відщепами, знаряддями з кременю та фрагментами ліпного посуду епох неоліту і бронзи, а також середньовічної гончарної кераміки. Крем'яні знаряддя репрезентовані мініатюрною сокиркою та скребачками.

На південний захід від с. Кривоносівка, на відстані близько 1-1,5 км на схід від озера Репетин, на підвищенні борової тераси на краю лісу, було виявлено поселення доби каменю Репетин-III. Пам'ятку перетинає ґрунтова дорога. На видувах та полотні дороги зібрано уламки та відщепи кременю, а також крем'яні знаряддя, представлені свердловкою та скребачкою зі слідами перебування в огні.

Ще одне поселення доби каменю виявлене на краю зайнятої лісом тераси в ур. Калита близько 1 км на південний захід від с. Боровичі. Пам'ятка пошкоджена протитанковим ровом часів Великої Вітчизняної війни, що проходить по краю тераси, і прорізаною в ній дорогою до озера. Зібраний на пам'ятці підйомний матеріал представлений уламками кременю, крем'яним скребком і фрагментами

ліпного посуду, частина яких має ямковий орнамент. За матеріалом пам'ятку попередньо можна датувати культурою ямково-гребінцевої кераміки епохи неоліту.

Підводячи висновки, слід відзначити, що територія Середино-Будського району перспективна для дослідження доби неоліту і бронзи на Сумщині. Але викликає занепокоєння той факт, що, через дію вказаних природних факторів, з кожним роком можливість дослідження даних пам'яток стає все більш проблематичною. Тому для врятування цих пам'яток необхідні подальші дослідження. А також, враховуючи те, що археологічні обстеження зосереджувалися лише в районі Десни, можна передбачити можливість відкриття нових пам'яток не тільки епох неоліту-бронзи, а й інших періодів при суцільному обстеженні району.

Література:

1. Археологія Української РСР: том I. – К., 1971-1975.
2. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982.
3. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чердниченко Н.Н., Шарафудинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.
4. Давня історія України: том I. – К., 1994.
5. Давня історія України: том I. – К., 1997.
6. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К., 1976.
7. Телегін Д.Я. Дніпро-Донецька культура. – К., 1968.
8. Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И., Милованова Н.А. Отчёт о полевых исследованиях 1988 г.// НА ІА НАН України.
9. Милованова Н.А. Отчёт об археологических исследованиях на территории Сумской области в 1991 г.//НА СОКМ.
10. Морачевський Я.М. Щоденник 1931 р. Експедиція Глухівського музею//НА СОКМ.
11. Морачевський Я.М. Щоденник 1929 р.//НА СОКМ.
12. Виписки з наукового архіву ІА НАН України // НА СОКМ.

В.О.Іванова

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В.А.БОГУСЕВИЧА НА СУМЩИНІ

*Работы в Выри, Путивле и Вяяхани тесно
связали на многие годы меня с Сумской
областью*

В.А.Богусевич

З а час існування Сумського обласного краєзнавчого музею його наукові співробітники неодноразово мали можливість працювати з видатними українськими і російськими дослідниками: Б.О.Рибаковим, Д.Т.Березовцем, С.С.Березанською, В.О.Сухобоковим та багатьма іншими. Сумська земля здавна славилась своєю унікальною і багатогранною історичною долею, а тому завжди привертала увагу науковців.

Великий внесок у справу дослідження старовини Сумщини зробив відомий археолог Володимир Андрійович Богусевич. Росіянин за походженням (народився 24.VII.1902 р. в м.Тотьма Вологодської губернії), близько половини свого життя вчений прожив на Україні. Фахівець в галузі давньоруської археології, історії архітектури і мистецтва, він проводив археологічні розкопки в Києві

на Подолі, Києво-Печерському заповіднику, Чернігові, Каневі, дослідження фортеці-гавані Воїня та Остерського Городця [1; с. 11].

З ім'ям Богусевича пов'язані також дослідження літописних міст, розташованих на території Сумської області. Деякі документи Інституту археології АН УРСР, листи В.А.Богусевича до працівників Сумського краєзнавчого музею, звіти про роботу археологічних експедицій 1958-1961 рр. дають змогу з'ясувати обставини перебування Володимира Андрійовича на Сумщині.

Приїхавши в червні 1958 р. до Сум піклуватись про організацію археологічних робіт в Білопідлі, Богусевичу несподівано довелось провести дослідження випадково знайденого могильника черняхівського культури IVст. н.е. Погребіння було виявлене на південній околиці міста, по вулиці Павлова. Кістяк померлого супроводжувався десятьма гончарними посудинами і кістяним гребенем. Колекція цих речей експонується в Сумському обласному краєзнавчому музеї [2; с. 46].

1958 р. Богусевич розпочинає дослідження літописного міста Вир. Разом з ним в роботі Білопільської археологічної експедиції беруть участь працівники Сумського краєзнавчого музею: О.С.Кошова, П.А.Сапухін, Л.П.Сапухіна, а також співробітники Конотопського і Путивльського краєзнавчих музеїв [3; с. 5]. Протягом наступних двох років розкопок на Вирському городищі учасники експедиції знай-

*Експедиція
Сумського,
Конотопського
і Роменського
краєзнавчих
музеїв на
розкопках
давньоруського
міста Вир*

шли і зареєстрували більше 270 предметів (всі вони були передані Сумському краєзнавчому музею), в тому числі посуд з багатим різновидом рельєфних знаків майстрів-гончарів, що дало підставу стверджувати: свого часу Вир являв собою високорозвинене в економічному і культурному плані місто. Крім того, вдалось встановити час існування городища – X-XIII ст. [3; с. 3].

Для популяризації досліджень в Білопідлі В.А.Богусевичем було опубліковано 5 науково-популярних статей в районній газеті «Радянська правда» [3; с.4].

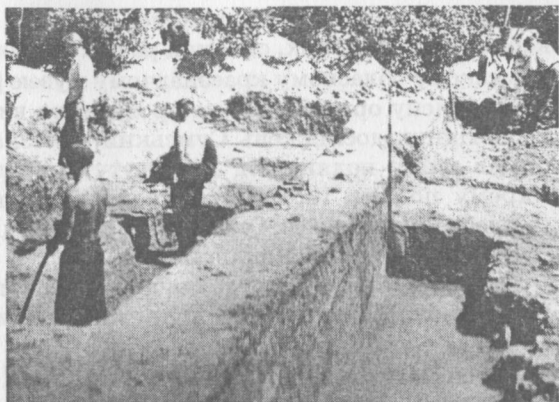
26. VII.1959 р.Володимир Андрійович разом з фотографом М.Н.Кононенком провів розвідки з метою виявлення місцезнаходження давньоруського м. В'яхань, що й було зроблено в с.Городище Ульянівського (нині Недригайлівського) району Сумської області. Про важливість цих розвідок говорить той факт, що раніше про В'яхань в археологічному відношенні нічого не було відомо [3; с. 4-5]. Польовий звіт Богусевича про екскурсію на це городище зберігається в науковому архіві Інституту археології НАНУ і вперше був опублікований в 1998 р. в III – IV номері наукового журналу «Сумська старовина» (з вступом і коментарями Ю.Ю.Моргунова) [4; с. 28].

В жовтні 1959 р. Богусевич приступив до масштабного вивчення перлини Сумщини – м.Путівля. Попередні розвідувальні роботи показали, що в центрі південної частини Путівльського дитинця – «Городка», під землею, знаходилися залишки кам'яної споруди, збудованої, як вважав керівник експедиції, в другій половині XII ст. новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем, героєм давньоруської поеми «Слово о полку Ігоревім».

Це відкриття стало справді сенсаційним – раніше ні історикам, ні археологам не було відомо, що в Путівлі часів Київської Русі існували кам'яні будівлі.

Намагання Богусевича якнайшвидше розпочати розкопки на «Городку» постійно натикались на бюрократичні перепони. Перш за все, не вистачало коштів. Ці труднощі вдалося подолати за допомогою депутата Верховної Ради СРСР Сидора Артемовича Ковпака, який посприяв проведенню археологічних робіт в Путівлі.

Розкопки
храму кін.
XII – поч.
XIII ст.
в м.Путивль.
1960-1961 рр.

Дослідження давньоруського міста відбувалось в 1960-1961 рр. Наближався ювілей «Слова о полку Ігоревім» (в 1962 р. країна відзначила 775-річчя цієї пам'ятки історії), отже, справа Богусевича набула особливого змісту.

Розкопками в Путивлі було встановлено, що залишки кам'яної споруди є фрагментами стін храму, прикрашеного баштовими виступами і складними пілястрами з полуколонами. Будівлі такого ж типу, як з'ясував Богусевич, були створені у Вірменії та Грузії вже в VI – VII ст.; з X ст. такі храми існували в Болгарії, Галицькій і Волинській землях, в Польщі, Чехії та на Балканах. Саме з цими регіонами Новгород-Сіверське князівство підтримувало широкі торгівельні і культурні зв'язки [5].

Неабияку наукову цінність мають знайдені в Путивлі цеглини з князівськими знаками і клеймами майстрів. Багаточисельність і різноманітність цих знаків дали підставу вважати, що будівництво кам'яних споруд набуло чималого розмаху, і що в ньому брали участь майстри із різних міст країни [6; с. 168-170]. В листі директору Сумського краєзнавчого музею – Григорію Самійловичу Долгіну, Володимир Андрійович так коментував знахідку цеглин: «Всього 103-105 кирпичей со знаками. Особенно ценен сложный княжеский знак с буквами. О нем можно написать целую диссертацию. Первый знак новгород-северских князей. Вообще это лучшая музейная коллекция знаков на кирпичах» [5].

Одночасно з розкопками храму проводились дослідження частини господарського сектору городища з житловими

будівлями. На всій площі розкопок знайдено велику кількість керамічних, залізних, скляних речей. Всі вони були передані Сумському обласному краєзнавчому музею [7; с.4-6].

За якісну організацію та проведення вищевказаних археологічних досліджень Сумський краєзнавчий музей отримав щире подяку від Інституту археології АН УРСР. Окрему подяку Інститут археології висловив науковим співробітникам музею – учасникам експедицій – К.П.Івлевій, Л.П.Сапухіній, О.С.Кошовій.

В 1961 р. статті Богусевича про археологічні розкопки в Путивлі були прийняті до друку в журнали «Археологія» і «Знання та праця» [5].

Не лише необхідність співпраці, а й щира, відверта дружба поєднувала Володимира Андрійовича і працівників Сумського краєзнавчого музею. Протягом багатьох років, не зважаючи на постійний цейтнот часу, Богусевич вів активне листування з директором музею – Г.С.Долгіним, завжди цікавився життям Сумщини, її культурними і науковими надбаннями.

Більш ніж сорок років відділяють нас від того часу, як розпочалось знайомство В.А.Богусевича з Сумським краєм. Та не дивлячись на багаточисельні відкриття і досягнення археологічної науки, праці цього вченого, завдяки високому ступеню професіоналізму та дослідницької інтуїції їх автора, викликають неабиякий інтерес науковців сучасності.

Література:

1. Пам'яті В.А.Богусевича // Археологія. – 1980. – № 33. – С.111.
2. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // МИА. – 1960. – № 82. – С.46.
3. Богусевич В.А. Предварительный отчет о работе Белопольской археологической экспедиции в 1959 г. – 20 августа 1959 г.
4. Богусевич В.А. Разведка на городище Вяхань // Сумська старовина. – 1998. – № III-IV. – С.28-33.
5. Фонди Сумського обласного краєзнавчого музею (далі СОКМ). – науково-допоміжний фонд (далі НД) 4490.
6. Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. – Т.XV.- К., 1963. – С. 165-174.
7. Богусевич В.А. Отчет о работе Путивльской археологической экспедиции в 1960-1961 гг. – 15 августа 1961 г.

Л.П.Сапухіна

**МАЛОВІДОМИЙ ПЕРЕКЛАДАЧ
УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ НОВОГО ЗАВІТУ
П.С.МОРАЧЕВСЬКИЙ**

Поет і письменник Пилип Семенович Морачевський (14.11.1806 – 17.04.1879) ніколи не користувався широкою відомістю і вже наприкінці

XIX ст. вважався забутим. Нині його ім'я відоме лише вузькому колу літературознавців, викладачів вузів, шанувальників літератури. Мабуть, найбільшої слави зажив Морачевський в Сумах, де освічена частина жіноцтва – «прекрасные сумянки», за словами поета, називала його «Сумською зіркою» через те, що ледве не в кожному його вірші згадувалась сяюча зірка (1, 178).

Уродженець Чернігівщини, П.Морачевський після закінчення в 1828 р. Харківського університету наступного року був направлений на роботу до Сумського повітового училища, де протягом трьох учбових років викладав математику. Дослідники його творчості небезпідставно гадають, що писати вірші він почав ще на студентській лаві, та відомою його літературна діяльність ста-

ла під час перебування в Сумах (1, 172). Тут були написані вірші російською мовою «Первое мая», «Дорога», «Монастырь» (надруковані 1831 р. в «Украинском альманахе» в Харкові) (2, 529), невелика віршована комедія в трьох діях «Сумская причудница», якою захоплювались жительки Сум, і уривки з якої були опубліковані вже після смерті автора в 1901 р. в газеті «Южный край». Тоді ж і в цій же газеті були надруковані написані в Сумах твори Морачевського «Ночь», «Акростих», «Мечты», «Станем», дві елегії (2, 530).

Найвизначнішим твором П. Морачевського є велика, в шести частинах, поема «Чумаки, або Україна з 1768 року», як назвали цей твір дослідники (довга авторська назва починається зі слів «Чумаки, або смутні часи України»). Написана вона під впливом поезій Т. Шевченка, а надто його поеми «Гайдамаки». Героями «Чумаків...» є лицарі українського козацтва, які боролися за свободу своєї батьківщини: Наливайко, Конашевич-Сагайдачний, Т. Трясило, Павлюк, Острияниця, Б. Хмельницький, Гонта, Залізняк. Дуже понівечена цензурою (було викинуто понад 120 рядків), поема побачила світ окремим виданням 1864 р. в Чернігові, а повністю була опублікована в 1930 р. в збірнику «За сто літ» (Х. — К., — Кн., 6. — С 37-106) (2, 534, 623-624). Морачевський є також автором твору «До чумака, або війна янгло-хрещузо-турецька у 1853 і 1854 роках», виданого в Києві 1855 р.; складеного 1853 р. «Словаря малоросійського язика по полтавському наречію», доля якого невідома, та інших творів. (З, 460, 465-466). Друкувався Морачевський під псевдонімом Ф. (Хв.) Галузенко, ініціалами Ф. М. та ін. Досить велика і різноманітна літературна спадщина Морачевського ніколи не оцінювалась надто високо і здебільшого не була опублікована. Та й сам автор не ставився до неї дуже серйозно.

Головною справою його життя став переклад українською мовою з Святого Письма. Коли він почав виконувати підготовчу роботу до цього, точно невідомо, як невідомо і те, чим він займався в плані літературної роботи майже двадцятиріччя — з 1834 р. до початку 1850-х рр. Гадано, що саме в цей період в його світогляді відбувся якийсь перелом, що зовні знайшло вираз в тому, що в своїй творчості він перейшов з російської мови на українську. Ще перебуваючи в

Сумах, Морачевський зрозумів, що математика не є його покликанням, тому 1832 р. склав при Харківському університеті іспит на викладача російської мови і словесності і тоді ж перевівся до Луцької гімназії, потім працював у гімназіях Кам'янця-Подільського, Ніжина та в Ніжинському ліцеї. Один з колишніх ніжинських учнів Морачевського (до Ніжина Пилип Семенович перевівся 1849 р.) згадував, що постійно відвідуючи вчителя, часто заставляв його за роботою над Біблією слов'янською і латинською мовами (1, 174).

Мабуть, великою підготовчою роботою пояснюється той факт, що коли в 1859 р. Морачевський вийшов у відставку і безпосередньо приступив до перекладу Слова Божого українською мовою, справи у нього стали посуватися досить швидко. Помітки на полях чернетки Євангелія свідчать, що 13 березня 1860 р. він почав працювати над перекладом Євангелія від Івана, а 16 листопада того ж року завершив повний переклад Євангелій Євангелієм від Марка (4, 94).

Швидкі темпи перекладу засвідчує також листування Морачевського з митрополитом Санкт-Петербурзьким і Новгородським Ісидором. Справа в тому, що перекладач звернувся до духовної особи високого рангу, сподіваючись на її підтримку в опублікуванні праці. В листі за 28 вересня 1860 р. він писав, що переклав уже Євангеліє від Івана і Матвія, в чернетці майже закінчив переклад Євангелія від Луки і сподівається наступного року закінчити переклад всього Євангелія. Разом з листом Морачевський надіслав митрополиту підготовлені ним до друку два Євангелія. До речі, з цього ж листа дізнаємося, що при перекладі Пилип Семенович користувався не лише слов'янським і латинським перекладами, як згадував його учень, а й російським, німецьким, французьким і польським. Пояснював Морачевський і чому він взявся за таку нелегку і відповідальну працю. До цього його спонукало палке бажання дати змогу простому народові читати і слухати Боже Слово зрозумілою рідною мовою (3, 468).

Митрополит Ісидор не забарився з відповіддю, але вона була негативною. В листі за 14 жовтня 1860 р. він писав, посилаючись на консультацію з відповідальними особами з Синоду: «перевод Євангелій, сделанный Вами или другим

кем-либо не может быть допущен к печатанию» (3, 469). Коментарі, як то кажуть, зайві.

Такий поворот справи, на щастя, не вивів Морачевського з рівноваги, і він продовжував працювати. Просячи митрополита повернути надісланий йому рукопис двох Євангелій, Морачевський повідомляв, що вже завершив переклад двох інших Євангелій, тобто від Луки і Марка, почав перекладати Діяння Апостольські і має намір перекласти також Послання, бо вважає це справою богоугодною і радий буде залишити її принаймні дітям на знак свого їм благословення (3, 470). Рукопис було повернуто в квітні 1861 р. На цей час Морачевський вже відредагував написане в 1860 р. і продовжував працювати над перекладом всього Нового Завіту.

Того ж 1861 р. Морачевський подав свою працю на розгляд до Академії Наук. Вперше вона обговорювалась на засіданні відділу російської мови і літератури 11 січня 1862 р. і була визнана «замечательной». Судячи з усього, ознайомив зібрання з працею Морачевського славнозвісний філолог-славіст П.Срезневський, який в записці, оголошеній на засіданні відділення 8 лютого 1862 р. писав, що переклад Євангелія Морачевського є одним з найкращих перекладів на слов'янські мови, і доводив необхідність його видання. Щоб одержати на це дозвіл, було створено комісію в складі І.Л.Срезневського двох інших знавців української мови академіків А.Х.Востокова – відомого славіста та О.В.Нікітенка – історика літератури і критика, яким доручалося зробити висновки щодо перекладу, щоб скласти подання на ім'я президента Академії. Авторитетна комісія оцінила переклад Морачевського як блискучий і визнала його працю вищою мірою видатною як з вчено-філологічного погляду, так і з погляду релігійно-морального. В записці, складеній названими вченими, писалося: «...нет сомнения, что перевод Евангелия Морачевского должен сделать эпоху в литературном образовании малорусского народа» (3, 471, 473, 475). Зважаючи на такий відзив іменитих вчених, відділення мови і літератури Академії, зазначаючи, що «...переводчик выполнил с блистательным успехом свою важную задачу, ...как глубокий знаток малороссийского наречия, он успел извлечь из него такие выражения и обороты, которые

при всей своей общеупотребительности совершенно согласуются с возвышенным значением предлагаемых им истин», просило президента Академії клопотатися перед Святішим Синодом про дозвіл надрукувати переклад (3, 475-476).

Ще до цього Академія надіслала працю Морачевського до Синоду, а останній передав її на розгляд Калузькому архієпископу Григорію (Микола Миткевич) – землякові перекладача. Переклад справив таке враження на архієпископа, що він не міг без сліз говорити про нього і повернув до Синоду з найкращим відзивом (3, 472). Та це не допомогло. Синод не дозволив друкувати Євангелія українською мовою. Точна дата відмови Синоду невідома, але непрямі дані свідчать, що сталося це, очевидно, 1863 р., бо на грудень 1862 р., коли Морачевський завершив переклад Діань Апостольських, доля рукопису ще не було вирішена, а на початку 1864 р. переклад вже повернувся до Академії. Саме тут автор і вирішив залишити його (3, 477-478).

Зважаючи на таке рішення, Морачевський просив тимчасово повернути йому рукопис для доопрацювання, обіцяючи натомість надіслати більш повний переклад Нового Завіту, бо встиг вже перекласти всі Послання. Наприкінці 1864 р. він виконав свою обіцянку і передав рукопис на зберігання до бібліотеки АН. Приблизно в цей час Морачевський завершив переклад Одкровення Івана і Псалтиря (3, 477-478). На жаль, усе це так і не було опубліковане. Виняток становить лише чорновий варіант п'ятої глави Євангелія від Матвія, надрукований в «Киевской старине» в 1902 р. (4, 96-99).

Доля переданого Морачевським Академії Наук рукописного перекладу українською мовою Нового Завіту залишається невідомою. Принаймні зроблена 1899 р. спроба відшукати остаточний варіант рукопису в Академії не мала успіху. Пошуки ці, очевидно, проводив син І.І.Срезневського – історик літератури академік В.І.Срезневський. 1902 р. спадкоємці Морачевського передали до рукописного відділу АН чернетки здійсненого 1860 р. перекладу Євангелій разом з переліком поправок до нього. Відомо також, що текст цього перекладу, рукописи ряду творів, дещо з листування Морачевського мала в своєму розпорядженні редакція журна-

лу «Киевская старина». Ці відомості можуть стати в нагоді дослідникам Історії перекладу Біблії українською мовою, якщо вони візьмуться за пошуки перекладацької спадщини Морачевського, чия праця так високо поціновувалась видатними вченими. А це дійсно варто було б зробити.

А ще Морачевський був автором написаного українською мовою курсу «Священної історії» для училищ і народного читання (1862 р.), якому теж не судилося побачити світ.

На наш погляд, П.С.Морачевський насамперед як перекладач українською мовою Слова Божого, а також як поет і письменник заслуговує на увічнення пам'яті про нього. Так, в с. Шестовиця Чернігівського району Чернігівської області, де він народився, варто було б встановити пам'ятний знак на його честь. Вимагає уточнення і назва села, де він жив останні роки і гадано помер. В літературі це село називається Шнаківка, але на сучасній географічній карті Чернігівської області така назва відсутня. Натомість у Козелецькому районі є с. Шпаків, і нам здається, що саме з цим населеним пунктом, транскрипція якого, очевидно, неправильно була розшифрована свого часу за рукописом, пов'язана біографія Морачевського. Після з'ясування цього питання можна було б зробити спробу розшукати могилу українського перекладача Слова Божого.

Література:

1. Науменко В. Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. - 1902. - Ноябрь.
2. Українські поети-романтики 20-40-х років XIX ст. - К., 1968.
3. Науменко В. Назв. праця // Киевская старина. - 1902. - Декабрь.
4. Сведения о четвероевангелии в переводе на малорусский язык Ф.С.Морачевского // Киевская старина. - 1902. - Сентябрь. - Отд. II. Документы, известия и заметки.

В.І.Федорова

**НЕ МІЛЮТЬ ДЖЕРЕЛА ТВОРЧОСТІ
(до розвитку літературного процесу
на Сумщині)**

Сумщина, як і вся Україна, щедра на літературні таланти. Її літературна панорама відзначається не лише широтою хронологічних рамок, але й кількістю талановитих майстрів слова та якісною сутністю їхньої творчості, що набула заслуженої популярності серед народу.

Літературні традиції Сумського краю сягають корінням ще «Слова о полку Ігоревім», яке, безперечно, творилось на нашій землі, оспівало її у краю, який здавна був і залишається благодатним на літературні традиції.

На літературному дереві області червоними кетягами сяють імена багатьох письменників-класиків: Пантелеймона Куліша – автора першого українського історичного роману «Чорна рада», незрівняного співця рідної природи Якова Щоголіва, стійкого поета-революціонера, виразника дум та почуттів простих трударів Павла Грабовського, тонкого лірика і палкого патріота Олександра Олеся, що своєю творчістю зробили неоцінен-

ний вклад у духовну скарбницю людства і заклали перші цеглини у підмурок прекрасної будови, що зветься українською літературою.

Згодом Сумщина дала відомого всьому світові «сміхотворця» Остапа Вишню і не менш талановитого соратника його рідного брата Василя Чечвянського. Звідси розпочався життєвий і творчий шлях палкого романтика революції Миколи Хвильового, багатостраждального Івана Багряного, зачинателів сучасної української літератури Гната Михайличенка, Пилипа Капельгородського, Бориса Антоненка-Давидовича. З нашої надзвичайно родючої на таланти землі походять відомий драматург Яків Мамонтов, літературознавець Агапій Шамрай, неперевершений перекладач з багатьох мов Микола Лукаш, відомий письменник і педагог Антон Макаренко. Сумська земля породила і таких митців красного письменства, як Платон Воронько, Павло Ключина, Панас Кочура. Їх традиції примножили письменники, які почали торувати шлях у велику літературу на нашому терні. Це – Дмитро Білоус, Леонід Татаренко, Володимир Затуливітер, які зовсім недавно відійшли у Вічність. Не поривають зв'язок з рідним краєм такі відомі широкому загалу письменники, як Олекса Ющенко, Михайло Шевченко, Олександр Маландій та інші.

На цьому літературні сили Сумщини не замикаються. Не міліють слобожанські джерела творчості. Виходить на шляхи широкі сповнене високих устремлінь нове покоління поетів, прозаїків, краєзнавців. Вони розвивають свій творчий шлях у Сумській організації Національної спілки письменників України, які очолював і понад півтора десятиліття плідно плекав сумський письменник, зворушливий знавець дитячих душ Олексій Столбін, а потім передав у надійні руки талановитого поета Олександра Вертіля. Сьогодні організація нараховує 21 талановиту людину. Серед них уже добре відомі читачу Анатолій Гризун, Григорій Єлишевич, Олександр Педяш, Анатолій Луговський, Юрій Царик та інші. Літературний доробок цих письменників значний. Тільки за останні роки світ побачили не один десяток книг сумських авторів. Це поезії, романи і повісті, сатира та гумор, краєзнавча література, колективні збірки.

У 1991 році побачив світ довідник «Письменники Сумщини» (упорядник В.Садівничий). Майже одночасно з ним випущено «Короткий довідник з літературної Сумщини» (упорядник П.Охріменко), який давав можливість уявити хоча б у загальну широку і різноманітну панораму літературної Сумщини. Доповнила цю справу «Антологія літератури Сумщини» (1995), яка значною мірою заповнила білі плями в літературі рідного краю і по праву стала настільною книгою кожного вчителя-словесника, учня, студента, краєзнавця, кожного шанувальника красного письменства. Про діяльність Сумської письменницької організації розповідається в книзі О.Столбіна «Через терни...» (1998). Не так давно побачив світ новий довідник «Письменники Сумщини», в якому подається ґрунтовна інформація про літераторів Сумщини, що започаткували свою письменницьку організацію і попри все залишилися вірними рідній землі, аби гідно продовжити і по можливості примножити славні літературні традиції рідного краю.

Література:

1. Короткий довідник з літературної Сумщини. – Суми, 1991.
2. Антологія літератури Сумщини. – Суми, 1995.
3. Письменники Сумщини. Бібліографічний довідник. – Суми, 1999.
4. Столбін О. Через терни... З історії Сумської письменницької організації. – Суми, 1998.

Л.Н.Євдокимчик

ГОСТИ А.П.ЧЕХОВА НА ЛУКЕ. А.С.СУВОРИН

Б А.С.Суворине чаще всего вспоминают «попутно» – в связи с А.П.Чеховым, Александровским театром или русской журналистикой. О нем самом мы знаем немного. А между тем был он фигурой примечательной, крупной, неординарной. Среди великих имен России XIX – нач. XX вв. А.С.Суворин занимает одно из видных мест, внося неоценимый вклад в развитие отечественной культуры.

Журналист, рецензент, беллетрист, драматург, создатель Малого театра в Петербурге («Суворинский театр»), издатель, книготорговец – вот далеко не полный перечень граней его таланта.

Имя Суворина всегда вызывало много пересудов, суждений и мнений. Яркая и самобытная личность этого человека, надо надеяться, еще привлечет к себе внимание отечественных историков. А пока Суворина достаточно серьезно изучают на Западе, а у нас, в основном, повторяется партийно-либеральная клевета, которая ведет свое начало отнюдь не с 1917 года и не кон-

чается 90-и гг. Еще Н.С.Лесков в 1862 г. очень точно определил эту особенность русских либералов (статья «Деспотизм русских либералов»): «Если ты не с нами, так ты подлец!»

В.В.Розанов писал о Суворине: «Жить – значит служить, и Бог – служит миру, а все люди – служат друг другу, и мы служим всем. В этих «службах» и в их узоре есть ошибки, и избежать их никому не дано: однако важно, и это одно важно, чтобы не утратилась идея самой «службы», чтобы она не исчезла из мира, ибо без нее мир погибнет в бесчестности. Вот в эту-то «честность» Суворин и вошел... Он принял бесчисленные оскорбления, принял лютой вой всей печати на себя, принял комки грязи ... заслонив от уймы подлости и пошлости большое тело России».

Газета «Новое время» (ее издателем и редактором Суворин стал в 1876 г.) определила лицо и журналистский уровень наступившего XX ст. Национальная газета стала одним из самых распространенных и наиболее влиятельных изданий в России. И для сегодняшнего читателя подшивка «Нового времени» – не только памятник литературной и общественно-философской мысли: многие темы, обсуждаемые тогда газетой, актуальны и сейчас. И успех «Нового времени» в том, что в нем не было ничего специального, частного, партийного: все – для всей России. Вот почему и саму газету и ее издателя так ненавидели и революционные демократы, и социалисты, и либералы (газета была закрыта большевиками в 1917 г., на следующий день после октябрьского переворота). В газете Суворина много печатался А.П.Чехов. Штатным сотрудником был его старший брат Александр Павлович.

Почти одновременно с приобретением «Нового времени» А.С.Суворин основал книжный магазин и издательскую фирму. Он первым в России начал издание книг, доступных всем слоям населения. В серии «Дешевая библиотека», «Новая библиотека», «Научная дешевая библиотека» им было издано 400 произведений разных авторов. А Суворинские справочники «Весь Петербург», «Вся Москва», «Вся Россия», «Русский календарь» и др. стали настольными книгами для широкого круга читателей. Книгоиздательство А.С.Суворина было крупнейшим в России, и, безуслов-

но, содействовало пробуждению интереса к книге в народных массах.

В 1887 г. А.П.Чехов писал своему дяде М.Е.Чехову в Таганрог: «Мой хороший знакомый, Суворин, издатель «Нового времени», выпускает в продажу Пушкина... по баснословно дешевой цене — 2 рубля с пересылкой. Такие дела может обделывать только великий человек и умница, как Суворин, который для литературы ничего не жалеет».

Особые отношения сложились у А.С.Суворина с писателем Чеховым. Одним из первых Алексей Сергеевич отгадал в нем большого писателя и начал печатать его в «Новом времени». Как и многие литераторы, Чехов был обязан Суворину помощью и поддержкой в решении финансовых неурядиц. В своих многочисленных письмах к Суворину (как известно, писем Суворина к Чехову не сохранилось, что не всегда дает возможность прояснить какие-то отдельные моменты их взаимоотношений) Антон Павлович искренне высказывался обо всем, что делал и писал Алексей Сергеевич. Даже тогда, когда А.П.Чехов был

В Будинку-музеї
А.П.Чехова

не согласен с позицией суворинской газеты, он писал: «У деловых людей есть поговорка: живи – дерись, расходись – мирись. Мы расходимся мирно. И, кажется, за все время пока печатались у Вас мои книги, у нас не было ни одного недоразумения. А ведь большие дела делали. И по-настоящему то, что Вы меня издавали, и то, что я издавался у Вас, нам следовало бы ознаменовать чем-нибудь с обеих сторон».

Уважение к Суворину, доверие к его тонкому литературному вкусу становится для Чехова основой для долгой совместной работы. И, наверное, пик этих доверительных отношений, когда говорилось и обсуждалось много важного для обоих (для Чехова Суворин был исключительно интересным собеседником: его необыкновенная начитанность, философский склад ума, интерес к литературе и театру очень привлекали Антона Павловича), когда писатель делился с собеседником даже тем, о чем не говорил со своими близкими, приходится на 1888-1890 гг. «Суворин в высшей степени искренний и общительный человек. Все, что говорил он мне, было интересно. Опыт у него огромный», – писал тогда Чехов.

Лето 1889 г. А.П.Чехов снова проводит на Сумщине в имении помещиков Линтваревых. В письме от 9 июня он говорит о себе: «Я положительно не могу жить без гостей. Когда я один, мне почему-то становится страшно». Среди гостей Антона Павловича в это лето был и Алексей Сергеевич.

К этому времени уже написан «Леший», и со слов писателя Григоровича Суворин узнал, что в этой пьесе якобы изображено его семейство. Отсюда вопрос к Чехову и его ответ: «Не радуйтесь, что Вы попали в мою пьесу. Ваша очередь впереди. Когда буду жив, опишу феодосийские ночи, которые мы вместе провели в разговорах, и ту рыбную ловлю, когда Вы шагали по полям линтваревской мельницы, – больше мне от Вас пока ничего не нужно».

Линтваревская мельница – любимое место отдыха Антона Павловича на Луке, куда он возил всех своих гостей, в том числе и гостившего у него А.С.Суворина. Наверное, запомнилась эта рыбная ловля и лучанские разговоры и Алексею Сергеевичу.

Либеральные Линтваревы не пожелали принять у себя именитого чеховского гостя. «Та барышня (сумская – Е.М.Линтварева), – писал А.П.Чехов Суворину, – которая просила меня не ездить к Вам, имела в виду «направление» и «дух», а вовсе не ту порчу, о которой Вы пишете. Она боялась политического влияния на мою особу. Да, эта барышня хорошая чистая душа, но когда я спросил, откуда она знает Суворина и читает ли «Новое время», она замялась, пошевелила пальцами и сказала: «Одним словом, я вам не советую ехать». Да, наши барышни и их кавалеры-политики, чистые души, но 9/10 их душевной чистоты не стоит и яйца выеденного. Вся их недеятельная святость и чистота основаны на туманных и наивных антипатиях к лицам и ярлыкам, а не к фактам».

И еще в письме к А.С.Суворину уже после его отъезда: «Вы интересуетесь узнать, продолжает ли Вас ненавидеть докторша (Е.М.Линтварева). Увы!»

Однако не все в Сумах так сурово отнеслись к приехавшему к Антону Павловичу гостю. Известный не только в нашем городе, но и во всей России сахарозаводчик, меценат и благотворитель И.Г.Харитоненко очень радушно встретил Суворина. Как писала несколько лет спустя губернская газета «Солнце России» (1913 г.) со слов одного из сумских знакомых Чехова: «Суворин приехал на Луку в карете, торжественно присланной на вокзал Харитоненко... карету в Сумах называли венчальной». Харитоненко охотно давал ее сумчанам на свадьбы. Величественный въезд Суворина в свадебной карете привел в восторг Антона Павловича: хохотал до упаду и Суворин. Алексей Сергеевич упросил А.П.Чехова посетить Харитоненко...» Трудно сейчас сказать (сведений об этом не сохранилось), пришлось ли Суворину упрашивать Антона Павловича, но то, что потом Чехов с огромным уважением (письма А.П. с упоминание Харитоненко) относился к Ивану Герасимовичу остается неопровержимым фактом.

И, конечно же, эта встреча не была случайной. Ведь родило этих людей не только их крестьянское происхождение, но и гораздо более существенное и важное – любовь к своему Отечеству и созидательная работа для его блага. И это было для них «потребностью души, условием личного счастья».

Минуло більше ста лет со дня смерти этих замечательных людей, а плоды их созидательной работы продолжают служить людям.

«Я издал много, я никого не эксплуатировал, никого не изжил, напротив делал все, что может делать хороший хозяин относительно своих сотрудников и рабочих. Тут судить человека, у которого есть сердце и доброта... Рабочие типографии, которых больше 200 человек, поставлены в хорошие условия, такие, какие едва ли в какой типографии существуют. Я завел типографскую школу бесплатно, которая отлично идет и которая стоит мне до 3 тыс. в год. Газета дает 600 тыс., а у меня, кроме долгов, ничего нет, т.е. нет денег. Есть огромное дело, которое выросло до миллионного оборота, но я до сих пор не знал никакого развлечения, никаких наслаждений, кроме труда каторжного. Расчетлив я никогда не был, на деньги никогда не смотрел, как на вещь, стоящую внимания...» – писал А.С.Суворин художнику Крамскому.

Были в отношениях Чехова и Суворина и свои сложности, и непонимание. И дело тут не только в напумевшем в 90-х гг. деле Дрейфуса (для Чехова неприемлема была сама политическая возня, организованная вокруг этого дела). Хотя политические события зимы 97-98 гг. и сыграли свою определенную роль во временном охлаждении этих отношений. Однако, когда после выхода в свет «Маленьких писем» Суворина, над ним собрались черные тучи («суд чести», травля), Антон Павлович выступил в его защиту.

В последние годы жизни Антон Павлович часто вспоминает Суворина. Между ними налаживается переписка с ее разнообразием тем и интонаций. Суворин интересен Антону Павловичу своим неприятием театра Станиславского, он хочет услышать мнение о своих новых произведениях... «...кроме Вас я не с кем долго не разговариваю. Это не значит, что Вы лучше всех моих знакомых, а значит, что я к Вам привык, и что только с Вами я чувствую себя свободно», – напишет Чехов Суворину.

И слова Алексея Сергеевича, полные искренности и боли, написанные уже после смерти Антона Павловича: «Я обязан Чехову многим. Обязан его прекрасной душе, которая молодила меня, которая давала и всем, кто с ним сходилась,

это чувство чего-то живого, прямого, благородного и вместе с тем здравомысленного. Меньше всего думалось, что это писатель, что это талант. Все это даже забывалось, и являлся человек во всем обаянии его ума, искренности и независимости. В Чехове было что-то Новое».

Литература:

1. А.П.Чехов в Харьковской губернии // Солнце России. – 1913 г.
2. Динерштейн. А.С.Суворин. Человек, сделавший карьеру. – М., 1998 г.
3. Дональд Рейфельд. Король Лир и Санкт-Петербург. – 2004 г.
4. Из воспоминаний В.В.Розанова о Суворине // Новое время. – №7. – 1997 г.
5. Меньшиков М.О. Талант и стойкость. – 1909 г. / Меньшиковские чтения., 2004 г.
6. Памяти Суворина // Новое время. – август 1912 г.
7. Суворин А.С. Дневник. Новости. Москва. 1992 г.
8. Телохраниитель России. А.С.Суворин в воспоминаниях современников. – Воронеж, 2001 г.
9. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем в 30-и томах.

А.А.Кожевникова

А.П. ЧЕХОВ И Н.П.БЕХТЕРЕВА КАК ИССЛЕДОВАТЕЛИ СОСТОЯНИЯ СТРАХА

«Таково одно из многочисленных чудес чеховского искусства – умерший в самом начале века, задолго до главных его потрясений и порой неблагодарно «забывавшийся» нами где-то там, в прошлом (почти как Фирс в запертом доме) он и нынче способен подсказать многое в сегодняшней злободневности...»

А.Турков. «Чеховский звук»

Состояние человеческого страха интересовало А.П.Чехова и как писателя, в основе творчества которого лежала христианская любовь к людям, и как доктора, понимающего, насколько страх опасен для организма человека. Источником заинтересованности явилось детство. О нем писатель вспоминал и с благодарностью за беспредельную любовь родителей к детям, и в тоже время – с горечью, сетуя на иногда проявлявшиеся деспотизм и суровость отца Павла Егоровича.

В своих произведениях Антон Павлович рассматривал самые разные основания страхов: и психологические неурядицы в быту, и социальные конфликты, и интимные переживания, и биохимические

мические нарушения в организме. Но больше всего, его интересовали причины, которые произрастали из антихристианской системы ценностей – от разъединенности людей, от жажды к самоутверждению, с единым их корнем – бездуховностью.

Одними из самых ярких произведений, воплотивших эту тему, являются рассказы «Смерть чиновника» и «Человек в футляре». Для писателя было важно показать трагедию закрепощенного сознания, показать, как страх разрушает личность и судьбу.

В свою очередь, академик Бехтерева Н.П. открыла, что мозг человека под воздействием страха находится в измененном состоянии. Таким образом, данная работа – это попытка проиллюстрировать рассказами «Смерть чиновника» и «Человек в футляре» научные открытия Бехтеревой, т.е. показать научную обоснованность поведения героев Чехова.

Что позволило сопоставить научные открытия Бехтеревой с творчеством Чехова? Их общая профессия врача и ответственность обоих перед христианской истиной. Наталья Петровна пишет в своей книге «Магия мозга и лабиринты жизни» о том, как она благодаря своим научным исследованиям обрела веру в духовную сущность человека, созданного Богом. Единство духовных взглядов Бехтеревой и Чехова еще более утверждают правомерность осмысления христианского мировоззрения писателя. И как верно заметил С.Н. Булгаков в 1910 году: «Загадка о человеке в чеховской постановке может получить или религиозное разрешение, или никакого». Это значит, что и человеческая и творческая ответственность писателя основывалась на его ответственности перед Богом: «Ибо, – по мнению православного исследователя М.М. Дунаева, – без внутреннего ощущения своего долга перед Творцом нет, и не может быть никакого абстрактного сознавания долга перед людьми».

Но и медицинские знания, и в частности знание психиатрии помогало Чехову осмысливать сущность его героев.

Был ли у Чехова конфликт между верой и мировоззрением естественника-врача? М.М. Дунаев, рассуждая о христианском подвижничестве Чехова в жизни, пишет следующее: «Именно высота нравственной личности, а не один

только литературный талант, определила превращение поденщика-юмориста в гениального писателя. <...> Смеем утверждать, так может вести себя лишь человек, при всех сомнениях, несущий в себе веру в глубине души своей». А сам Чехов в одном из писем писал: «Все, что живет на земле материалистично по необходимости. В животных, в дикарях, в московских купцах все выше неживотное обусловлено бессознательным (духовным) инстинктом. Существа высшего порядка, мыслящие люди – материалистичны тоже по необходимости».

М.М. Дунаев вопрошает: «Если человек говорит о вере в материю, то означает ли это, что он не верит в Бога?» И отвечает: «Нет!» По мнению священника Антония Сурожского: «Слишком часто мы ... думаем о материи, будто она инертна, мертва. ...Но с точки зрения философии материи, с точки зрения ее соотношения с Творцом, Который державным словом ее призвал из небытия к бытию, это не так: все Богом сотворенное, имеет жизнь; все сотворенное живет, на каждом уровне тварной жизни, своей особенной тварностью. И если мы могли бы в нашем очень часто холодном, тяжелом, потемневшем мире уловить то состояние материи, которое нам больше не доступно, потому что мы ее видим не Божьими глазами и не изнутри духовного опыта, то мы видели бы, что Бог и все Им сотворенное связаны живой связью. Иначе, если бы материя была просинертна и мертва, то всякое Божие воздействие на нее было бы, как бы магическим, было бы насилием; материя не была бы послушна Ему, т.е. чудеса, которые описаны в Ветхом Завете или в Новом Завете, не были бы чудесами, то есть делом послушания и восстановления утраченной гармонии».

И Антон Павлович писал о том, что очень важно не противопоставлять друг другу дух и материю:

«Воюют <...> не знания, не поэзия с анатомией, а заблуждения, т.е. люди. Когда человек не понимает, то чувствует в себе разлад; причин этого разлада он ищет не в самом себе, как бы нужно было, а вне себя, отсюда и война с тем, чего он не понимает».

Осмысливая заблуждения своих героев, писатель пытался помочь понять первопричину страданий. И вот такой первопричиной в рассказах «Смерть чиновника» и «Че-

ловек в футляре» явилась бездуховность, которая под давлением стресса создавала незащищенное состояние мозга героев.

По мнению Бехтеревой: «суть самосохранения мозга заключается в его борьбе против стереотипов, что к этому процессу можно было бы подобрать девиз: «Хочу мыслить!!!». Она говорит о том, что реакция мозга на каждое изменение во внешней и внутренней среде и является механизмом самосохранения. «Чтобы мы делали без них – думать просто не хочется! Каждая маленькая неприятность вызывала бы взрыв, аффект, каждое постоянное думанье о чем-то – навязчивое состояние, не смытое ночной защитной волной».

Именно это состояние поврежденности, неспособность мыслить Чехов проиллюстрировал в рассказе «Смерть чиновника».

Писатель рассказал о невинном случае, происшедшем в театре с чиновником Червяковым. Несчастный герой случайно чихнул на лысину генерала Брызжалова, сидевшего впереди. Боясь генеральского гнева, Червяков впал в состояние аффекта, тревоги. Навязчивый страх быть непонятым заставлял его угоднически надоедать генералу с извинениями, что и привело последнего, в конце-концов, в бешенство:

«– Пошел вон!! – гаркнул вдруг посиневший и затрясшийся генерал.

– Что-с? – спросил шепотом Червяков, млея от ужаса.

– Пошел вон!! – повторил генерал, затапав ногами».

Под воздействием страха: «В животе у Червякова что-то оторвалось. Ничего не видя, ничего не слыша, он попятился к двери... Придя машинально домой, не снимая вицмундира, он лег на диван... и помер».

Академик Бехтерева пишет, что «всепоглощающий генерализованный страх ведет к тому, что мозговой базис, на котором должна была бы осуществляться наша интеллектуальная деятельность, изменяется везде – или почти везде. Зоны мозга, группы нервных клеток не могут включаться в мыслительную деятельность. Человек лишается творческой мысли – этого прекрасного из своих достояний». О реальности подобных случаев писали знакомые Антона Павловича. Таганрогский корреспондент Чехова А.В.Петров

писал 4 января 1882 года: «Накануне Рождества, т.е. в сочельник, наш почтмейстер (известный изверг и педант) при-грозил одному чиновнику (старшему сортировщику К.Д.Щетинскому) отдать его под суд, кажется за нарушение дисциплины, словом за личное оскорбление; а тот сдуру, после попытки попросить прощение, ушел из конторы да в городском саду – в ночь под 25 декабря – за несколько часов до утрени и повесился...»

Критик Венгеров, современник Чехова, справедливо отмечал, что «...забитость мелкого чиновника, для которого чиновник в полном смысле слова какое-то высшее существо, опять-таки схвачена в этом шарже в самой своей основе...». Но все критики анализировали рассказ только с социально-психологической точки зрения. Однако, рассказ выходит за рамки бытового жизнеописания, и кажущаяся, на первый взгляд, его бытовая статистичность рассеивается, когда анализируешь его через призму чеховской духовности.

С христианской позиции Чехова, что могло бы помочь Червякову в его ситуации? Понимание того, что «среди людей нужно сознавать свое достоинство». Этот принцип писатель сформировал в себе не как противостояние гордыни всему миру, а как восприятие сущности человека, несущего в себе образ Божий. Эту мысль он сформулировал в письме младшему брату, добавив, что правомерно умолять себя «перед Богом, пожалуй, перед умом, красотой, природой, но не перед людьми. Не смешивай смиряться с «сознавать свое ничтожество». По мнению Дунаева: «Красота же и природа – здесь проявление величия Творца».

Итак, Червяков стал жертвой самоуничтожения, т.е. бездуховности, когда земная иерархия является единственной и верховной.

А вот что о правомерности и необходимости духовности говорит академик Бехтерева: «...наш интеллект явление инопланетное, во что я верю несколько больше, чем в земную эволюцию. <...> Моя тяга к вере в иное происхождение мозга и, следовательно, человека, базируется на исключительной ... сверхизбыточности мозга... И, однако, когда образуется базис стереотипов, огромное множество этого богатства становится открытым для мышления или избыточным. Но если избыточным, то зачем у всех без исключе-

ния людей нашей планеты работают механизмы самосохранения мозга? Затем, наверное, что никто не знает, когда ностальгия по мыслительной деятельности вернется к человеку. ...возможности мыслить в самых разных условиях, изнутри мозга полноправно могут рассматриваться и как механизм его самосохранения».

И все же, почему способности мозга остаются неостребованными, и потребность в футляре оказывается главным условием и хранителем человеческого покоя? Каковы внутренние причины психопатий, фобий, которые испытывают люди, не способные смыть свои отрицательные эмоции волной мысли? Обо всем этом думал, наверное, Антон Павлович, когда писал рассказ «Человек в футляре».

Современные ученые-медики считают, что психопатические состояния возникают по многим причинам. «...действие предполагаемых причин может относиться к прошлому – к периоду зачатия, внутриутробному периоду или к раннему периоду детства. Все это создает патологические свойства личности. Но они бывают относительно нестойкими, в большой мере обратимыми. Чаще всего деформация личности «является производным условием среды, неправильного воспитания, психологических травм. <...> Более верно относить психопатии не к болезням в собственном смысле слова, а к психическим отклонениям особого типа. «Лица, страдающие психопатией, как правило, не только интеллектуально полноценны, но могут быть даже одаренными людьми».

Под давлением каких же психологических и социальных проблем, и из каких источников личностного несовершенства возник такой страдалец, как учитель Беликов из рассказа Чехова «Человек в футляре». Будучи преподавателем гимназии, он нагонял страх и уныние на окружающих людей и держал в страхе в течение многих лет не только гимназию, но и весь город. «Он носил темные очки, фуфайку, уши закладывал ватой... Одним словом у этого человека наблюдалось постоянное и непреодолимое стремление окружить себя оболочкой, создать себе... футляр, который уединил бы его, защитил бы от внешних влияний. <...> и древние языки, которые он преподавал, были для него, в сущности, те же калоши и зонтик, куда он прятался от действительной жизни...

И мысль свою Беликов также старался запрятать в футляр. Для него были ясны только циркуляры и газетные статьи, в которых запрещалось что-нибудь».

Врач Е. Меве, исследуя этот рассказ, пишет: «Беликов, если попытаться поставить ему диагноз с современных позиций, – психопатическая личность параноидного типа. Эти лица не застенчивы, не склонны к душевным конфликтам, они больше сомневаются в других, чем в себе». С позиции христианства, трагедия Беликова в том, что все его существо было переполнено ощущениями насущного. И вряд ли он предполагал проявления Божьего Промысла в жизни, и конечно, не верил в существование жизни за пределами смерти. «Забывая о бессмертии, человек обесмысливает свое бытие, подменяя смысл жизни тягою к самоутверждению, что приводит к разобщенности между людьми», – считает М. М. Дунаев. И поведение Беликова – яркий пример такой разобщенности. Актуальность проблемы подтверждала одна из читательниц Антона Павловича: «<...> я подумала: Господи, ведь вот оно, вот то страшное и темное, что может со всяким человеком случиться – вот как просто и незаметно из него душа живая уходит».

Чехов знал, конечно, что привело страдальца Беликова к футлярности души. Страх жизни и страх смерти, как неминуемого логического конца животной жизни. Он и боялся смерти, и в тоже время переходил в ее покров еще при жизни, прячась в футляр. В детстве, вероятно, Беликов был мнительным ребенком, с неустойчивой психикой. О том, как важны впечатления детства, пишет Бехтерева:

«Нейрофизиолог ... пока не может показать матрицу долгосрочной памяти, закладываемую в детстве и затем определяющую всю жизнь человека. <...> Мы живем не только во власти сегодняшних событий, но и под более или менее удобной (удачной) шапкой памяти. Без особой необходимости человек обычно не воюет с памятью детства, хотя активность ее во взрослой жизни может выражаться и в форме реализации и в форме противостояния».

Напрашивается вывод, что учитель защищался футляром не только от мира, но и от самого себя, от собственного страха. О том, как это проявляется на физиологическом уровне, Бехтерева объясняет: «Детальное изучение элект-

рических потенциалов в отдельных зонах человеческого мозга выявило способность продолжительных отрицательных эмоций, таких, как боязнь приближающегося несчастья, разбалансировать нормальное состояние мозга. Несбалансированность «заставляет» уровни электрических потенциалов становится слишком высокими или слишком низкими, в свою очередь, далее влияя на баланс эмоций. Когда это случается, человек может стать либо крайне возбужденным, близким к психическому срыву, либо эмоционально подавленным (эмоциональная тупость или «психическое отупение»). При этом человек лишается возможности полноценно реагировать на жизненные ситуации, а общество теряет его творческий потенциал... Лучшим средством лечения мозга отдельного человека оказывается именно то, что нужно и всему обществу в целом, – активное объединение с другими людьми для разрешения сложной ситуации».

В случае с Беликовым, такое милосердие оказалось невозможным, т.к. его отношения с окружающими людьми приняли форму настороженного антагонизма. И, в результате, в нем привыкли видеть деспота, «глитай абож паук», как прозвал его Коваленко, один из учителей.

Но возможно ли достучаться до сердца человека, душа которого заморожена страхами? И почему весь город подчинялся страхам учителя и трепетал перед ним? По-видимому страх, которым был заражен Беликов – древний, животный, когда человек жил под давлением страха смерти, воли сильнейшего, когда динамика силы и подавления диктовалась животным инстинктом самосохранения, когда сознание и сердце не были просветлены Христом и его благодатью. А так как вера Беликова в то, что он служит порядку, была фанатичной, а сила воздействия его – более насыщенной, чем противостояние даже верующих людей города, то эмоциональная диффузия была однонаправленной – от Беликова к людям, и он, в конце концов, заразил весь город своей инфекционной подозрительностью. И, в результате, когда случилась неловкая ситуация, и учитель оконфузился, скатившись с лестницы на глазах у коллег и у юной Вареньки, то он не смог перенести позора, т.к. для него эта лестница имела смысл символической вершины, с которой он позволял себе предостерегать и назидать коллег,

не допуская для себя смешного положения. И опять ситуация проверяла окружающих на милосердие. Но резонанс на падение Беликова был поверхностным, водевильным. Случилось то, чего трудно было ожидать. Как и в случае с чиновником Червяковым – смешная ситуация, не предполагавшая смерти, закончилась трагически. Беликов умер. Конфликт учителя с городом был разрешен. Однако ничего не изменилось в жизни людей: «...жизнь потекла по-прежнему, такая же суровая, утомительная, бестолковая, жизнь, не запрещенная циркулярно, но и не разрешенная вполне; не стало лучше...». Да и не могло быть иначе, так как футлярность – это всеобщая болезнь общества, живущего по секулярным законам. Сущность болезни – в подчинении состоянию или идее с их ложным, разрушающим смыслом, захватывающим в себя всего человека, и доминирующим над христианским воплощением жизни: «...сколько еще таких человек в футляре осталось, сколько их еще будет!»

Однако Чехов, жалея бедного героя и читателя, не закончил рассказ этим утверждением. Завершая повествование, он вывел сознание читателя из ужаса безысходности футляра и показал прекрасную дорогу Божьего Промысла в природе, противопоставив несовершенство человеческого социума той Божественной благодати, которая была разлита в природе летней, сельской ночи: «Все было погружено в тихий, глубокий сон; ни движения, ни звука; <...>. Когда в лунную ночь видишь широкую сельскую улицу с ее избами, стогами, уснувшими ивами, то на душе становится тихо; в этом своем покое, укрывшись в ночных тенях от трудов, забот и горя, она кротка, печальна, прекрасна и, кажется, что и звезды смотрят на нее ласково и с умилением».

Этим описанием ночи писатель усилил контраст между благородным величием природы и ужасом страстей, в которые погружены люди: «Разве то, что мы живем в городе, в духоте, в тесноте, пишем ненужные бумаги, играем в винт – разве это не футляр? А то, что мы проводим всю жизнь среди бездельников, сутяг, глупых, праздных женщин, говорим и слушаем разный вздор – разве это не футляр?»

Антон Павлович бесстрашно говорил об этой всеобщей болезни, о том, что проблема остается открытой до тех пор,

пока люди не научатся свою жизнь подчинять не самоутверждению, не бессмыслице, а любви, пониманию и состраданию.

И многие другие чеховские персонажи прятались в искусственные оболочки от духовной пустоты, метались в поисках иллюзорного счастья, ускользающего от них. Разве не в футляр диогеновской философии прятался персонаж повести «Палата №6» (1892), доктор Рагин, когда оправдывал свою собственную лень? И разве не футляром для философа Коврина из повести «Черный монах» (1894) была его болезнь – мания величия, без которой он чувствовал себя потерянным и бездарным? И маниакальная мечта о собственном крыжовнике на собственной усадьбе бедного Чимши-Гималайского Николая Ивановича из рассказа «Крыжовник» (1898) тоже была футляром, в который он прятался от бессмысленности своей жизни. А в повести «Моя жизнь» (1896) отец Мисаила Полознева, будучи бездарным архитектором, оправдывая себя и общественную ложь, придумал футляр, который называется социальным статусом. И живя в этом футляре постоянной фальши, он обезличил и обездушил себя настолько, что потерял способность любить и чувствовать своих детей. «Непокорных детей я вырвал из своего сердца». Он отказался от сына и дочери потому, что они настаивали на праве иметь свою точку зрения. Мисаил, в частности, не хотел идти по фальшивой отцовской дороге чиновничества, где бездарность прикрывалась декларациями о служении «святому» огню интеллекта. И Лида Волчанинова из рассказа «Дом с мезонином» (1896), находясь в футляре эмансипированности, настолько уверовала в единственность правоты своего выбора – в полезность общественного служения людям, что, несмотря на молодость, оказалась глухой к душевным и духовным потребностям своей младшей сестры, влюбленной взаимным чувством в прекрасного молодого художника. Но счастья эти персонажи не находили, т.к. поиск осуществлялся в ложной системе координат: «Сам Чехов понимал счастье, как соединение в бытии человека всех трех его сторон: как единство жизни тела, души и духа. Несчастье многих недостаточных чеховских персонажей в том, что они не догадываются о необходимости духовной жизни – а она достигается только через подлинное единство между людьми, – и оттого не способны стать счастливыми», – считает Дунаев.

Но не так прост выход к единству с людьми через веру. И сам писатель говорил, что между тезисами «есть Бог» и «нет Бога» огромное пространство, и его с большим трудом проходит истинный мудрец. А Бехтерева, в свою очередь, полагает, что есть еще одно препятствие на пути освобождения от футляра – это свойство человека не видеть того, чего он не хочет видеть. И происходит это потому, что таким образом мозг защищается от стресса. «<...> мозг каждого человека должен функционировать в режиме оптимального состояния и использования способности к взаимодействию большинства своих зон. <...> В каждой зоне всегда имеется определенный уровень медленно меняющейся базовой активности, ...постоянный потенциал ... для этого потенциала существует определенный оптимальный диапазон, ...когда постоянный потенциал ... выходит за его пределы, зона мозга оказывается не в состоянии действовать или ее способность... резко уменьшается. Богатство возможностей... теряется. ...Эмоции являются важнейшим фактором ... поглощают человека, завладевая все большим и большим числом зон мозга. ...при этом теряется способность ... мыслить, особенно творчески.

<...> Но мы обычно не замечаем уменьшения возможностей..., если оно происходит в результате постепенного изменения постоянного потенциала под влиянием непрерывно действующих отрицательных эмоциогенных факторов. Такими факторами могут быть личные неприятности, ситуация продолжающейся гонки вооружений, неудачные переговоры великих держав, разоружение и многое другое <...>».

«Патологическая реакция <...> на продолжительный стресс может развиваться в двух направлениях. Мозг может перейти в перевозбужденное состояние, <...> или психическое оупение <...>

Она пишет, что эмоциональная тупость, – серьезная проблема, хотя это состояние может быть выходом для человека, находящегося в стрессе, т.к. люди остаются глухими и к личным, и к общественным проблемам. И вместе с тем, она полагает, что это состояние «особенно опасно для общества, когда <...> развивается у людей, обладающих социальной или политической властью». Она считает, что если эти состояния разовьются у интеллигенции, человечество столк-

нется со значительным снижением творческого потенциала планеты.

Она пишет, что «Дегенерация может превысить рост творческого потенциала.<...> Творчество необходимо сегодня более чем когда-либо, и оно должно быть переориентировано на цели сохранения человечества и всего живого на нашей планете. <...>»

Борясь за благо человечества, мы одновременно боремся против разрушительных изменений нашего собственного мозга, помогая в то же время «разбудить» мозг тех, кто уже стал эмоционально тупым. Этот процесс изменения физиологически обоснован, необходим и неотложен».

Итак, солидарность людей, и в частности, социальная – на позитивных началах – это один из путей оздоровления мозга. И все же духовный путь тоже объективен. По мнению доктора биологических и кандидата медицинских наук, заведующего лабораторией нейропсихофизиологии Психоневрологического института им. В.М.Бехтерева Валерия Слезина, электроэнцефалограмма священников и инок во время молитвы не показывает электрический импульс, свидетельствующий о работе коры головного мозга. Причем появляется дельта-ритм биотоков мозга. Такой же наблюдается у новорожденных младенцев. В этой связи ученый вспоминает слова спасителя «Будьте, как дети!» и говорит, что «...по свидетельству священников, они нередко во время службы теряют чувство времени и трехчасовая литургия проходит для них, как один миг».

Он считает, «что до последнего времени наука знала три состояния человеческого сознания – бодрствование, медленный и быстрый сон, которые отличаются друг от друга характеристиками электрических импульсов в коре. Теперь ... стало известно еще одно <...> «сознание как бы вне мозга».

Но таков результат достигается, когда удастся «Блюсти ум в сердце, устранив все помыслы». Таким образом, по мнению Слезина, верующие, достигнув совершенства в молитве, обретают нравственное, и даже физическое оздоровление. Т.е. при полном исчезновении корковых ритмов, человек отходит от психотравмирующей действительности, от накопленных за прожитые годы негативных стереотипов, разрушающих иммунную систему.

Чехов знал и чувствовал этот процесс еще тогда, в XIX веке, своим сердцем верующего человека и гениальным сознанием. А потому самыми светлыми образами в его произведениях являются верующие люди. Это и Иван Великопольский из рассказа «Студент», и Нина Заречная из пьесы «Чайка», и Липа из повести «В овраге», и Преосвященный Петр из рассказа «Архиерей», и Иероним из рассказа «Святой ночью»...

Он понимал бесценное значение сердечной чуткости, выходящей за пределы земного измерения, когда соединяется любовь к Богу с любовью к ближнему.

Между написанием рассказов «Смерть чиновника» и «Человек в футляре» – 16 лет. Это говорит о том, что Чехова все время волновала проблема закрепощенного сознания – с одной стороны, и творческая норма – с другой. О своей же собственной свободе от футляра он писал в письме Плещееву в 1888 г. с Луки: «Я не либерал, не консерватор... Я хотел бы быть свободным художником, и – только... Фарисейство, тупоумие и произвол царят не в одних только купеческих домах и кутузках. Я вижу их в науке, в литературе, среди молодежи... Фирму и ярлык я считаю предрасудком. Мое святая святых – это человеческое тело, здоровье, ум, талант, вдохновение, любовь и абсолютнейшая свобода, свобода от силы и лжи, в чем бы последние две ни выражались».

Литература:

1. Меве Е. Медицина в творчестве и жизни Чехова. – К., 1989.
2. Дунаев М.М. Православие и русская литература. Часть IV. – М., 1998.
3. Антоний Сурожский. Человек перед Богом. – М., 1999.
4. Бехтерева Н.П. Манья мозга и лабиринты жизни. – С-Пб., 1999.
5. Полное собрание сочинений и писем А.П.Чехова. – М., 1975-1977.

ПРО АВТОРІВ

- Беленко М.М. – науковий співробітник Сумського обласного краєзнавчого музею.
- Белінська Л.І. – завідувач науково-дослідним відділом історії Сумщини з найдавніших часів до початку ХХ ст. Сумського обласного краєзнавчого музею.
- Дегтярьов С.І. – молодший науковий співробітник Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства СумДУ.
- Євдокимчик Л.М. – завідувач Будинком-музеєм А.П. Чехова – відділом Сумського обласного краєзнавчого музею.
- Іванова В.О. – науковий співробітник Сумського обласного краєзнавчого музею.
- Кожевнікова Г.А. – науковий співробітник Будинку-музею А.П.Чехова – відділу Сумського обласного краєзнавчого музею.
- Нікітін Ю.О. – доцент кафедри історії України СДПУ ім. А.С.Макаренка, кандидат історичних наук.
- Побожій С.І. – доцент Української академії банківської справи, кандидат мистецтвознавства.
- Сапухіна Л.П. – науковий співробітник Сумського обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України.
- Тупик С.В. – директор Державного історико-культурного заповідника в м.Путівлі.
- Федорова В.І. – старший науковий співробітник Сумського обласного краєзнавчого музею.
- Чугай А.С. – завідувач науково-дослідним відділом традиційних народних звичаїв, обрядів і свят краю та історії духовної культури.

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Л.П.Сапухіна</i>	
З історії Сумського обласного краєзнавчого музею	4
<i>Т.П.Кулик</i>	
Рукописна книга із списком «Литовського статуту» – документа XVI століття	20
<i>Т.П.Кулик</i>	
Автограф Г.Р.Державина в фондах Сумського обласного краєведческого музею	28
<i>Т.П.Кулик</i>	
Цікавий експонат музейної Шевченкіани	33
<i>В.О.Іванова</i>	
Про долю довоєнної колекції Сумського обласного краєзнавчого музею	38
<i>Л.П.Сапухіна, Л.І.Белінська</i>	
Документальні матеріали з історії Сум 50-60-х років XVII ст. в науково-допоміжному фондї Сумського обласного краєзнавчого музею	43
<i>С.І.Побожій</i>	
Традиції колекціонування на Слобожанщині. Історія. Приватні і корпоративні колекції. Перспективи розвитку	85
<i>Ю.О.Нікітін</i>	
Міста і міське життя в Глухівському, Конотопському та Кролевецькому повітах у 70 р. XIX ст.	95
<i>С.В.Тупик</i>	
Горюны	103
<i>А.С.Чугай</i>	
Більшовицькі репресії проти віруючих на Сумщині	109
<i>Л.П.Сапухіна</i>	
Внесок родини Полетик з Роменщини у вітчизняну науку, культуру та громадсько-політичне життя	123
<i>С.І.Дегтярьов</i>	
До біографії М.В.Варадінова	133
<i>М.М.Беленко</i>	
Археологічні дослідження на території С.-Будського району ...	142
<i>В.О.Іванова</i>	
З історії археологічних досліджень В.А.Богусевича на Сумщині	148
<i>Л.П.Сапухіна</i>	
Маловідомий перекладач українською мовою Нового Завіту П.С.Морачевський	154
<i>В.І.Федорова</i>	
Не міліють джерела творчості (до розвитку літературного процесу на Сумщині)	160
<i>Л.Н.Євдокимчик</i>	
Гости А.П.Чехова на Луке. А.С.Суворин	163
<i>А.А.Кожевникова</i>	
А.П.Чехов и Н.П.Бехтерева как исследователи состояния страха	170

Збірник

**СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ:
ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ**

Редактор *В.С.Терентьєв*

Технічний редактор *Л.І.Белінська*

Коректор *В.О.Іванова*

Комп'ютерна верстка *В.О.Литвиненко*

Фото *І.Ю.Ройченко*

Здано до складання 15.05.05. Підписано до друку 28.07.05. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний. Умов.друк.арк. 5,81. Умов.фарбовідб.6,43. Обл.-вид.арк.3,23. Замов. №242. Вид. 8. Тираж 50 прим.

ПВКФ "Видавництво "МақДен", 40022, м.Суми,
вул.Тополянська, 16, тел. (0542) 25-10-54, 37-11-83

Віддруковано в друкарні ПВКФ "Видавництво "МақДен"